

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

636

9-32

Ս. ՉԱԿԱՐԵԱՆ

ԱՆԱՄՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԵՐ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

(Արտատպում «ՄՈՒՐՃ» ամսագրից)

1097

Թ Ր Յ Լ Ի Ս
Վրաց Հրատ. Հնկերութեան || Типографія Грузинск. Изд. Т—ва
1902

06 FEB 2009

3 630 24 APR 2013

24 SEP 2010

2-39

9W

Ս. ԶՍԻԱՐԵԱՆ

630
34-20

ԱՆԱՄՆԱՊԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԵՐ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

(Արտատպուած «ՄՈՒՐՃ» ամսագրից):

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերութեան || Типография Грузинск. Изд. Т—ва.

1902

12 APR 2013

21.168

2009

109 932 42

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 5 февраля 1902 года.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

1003
10637

ՄԱՇՏՈՅԻ
ՄԱՍԿՆԱԴԱՐԱՆ

ԳԼ. Ա

Կովկասի աշխարհագրական դիրքը.—Հողի բաժանումները Կովկասի գանազան շրջաններում.—Անասունների քանակությունը և նրանց տեսակները.—Համեմատություն Ռուսաստանի և Եւրոպայի հետ.—Նկատուած տարբերությունների պատճառները.—Խնչ փոփոխություններ է կրում անասնապահությունը ժամանակի ընթացքում:

I

Խնչպէս և բոլոր լեռնային երկիրներում, անասնապահութիւնը Կովկասում խաղում է բաւականին մեծ դեր: Իրա ամենամեծ պատճառը երկրի մակերևոյթը և դիրքն է: Պ. Ստատկովսկու *) հաշուով Անդրկովկասի հինգ նահանգների ամբողջ մակերևոյթի 1522 հազ. քառ. վերստից, զանազան բարձրութիւն (հաշուած ծովի մակերևոյթից) ունեն.

Մինչև	1,000"	Ֆուտ ունի	441 ք.	վ.	կամ 290/0
» 1— 2,000"	»	»	217	»	» 142
» 2— 4,000"	»	»	299	»	» 150
» 4— 6,000"	»	»	309	»	» 202
» 6— 8,000"	»	»	236	»	» 154
» 8—10,000"	»	»	68	»	» 44
» 10—12,000"	»	»	18	»	» 11
» 11—12,000"	»	»	03	»	» 02

6,000" — 7,009"-ից վերև այնքան ցուրտ է, որ չի կարող բուսնել ոչ մի հացահատիկ: Այդ պատճառով Կովկասի մօտ 150/0-ը ծառայել է անցեալում, ծառայում է ներկայումս և ապագայում էլ ծառայելու է իբրև ամառուայ արօտ «սարի», «եսլի» անուան տակ: Կովկասեան ցուցահանդէսում ի յոյց գրուած քարտէզում

*) Исвѣстія Кавк. Общ. С. Хоз. 1884 г. № 4.

միջիայն պետական ամառուայ արօտների տարածութիւնը նշանակուած է հաւասար 2,876,000 դեկտարներ:

Բացի այդ, միայն արօտի համար կարող են ծառայել և այն ընդարձակ անապատները (Մուղանի, Ղարաբաղի, Ճիրաքի, Սարդարաբաղի և այլն), որոնք թէև գտնուում են տաք գօտիի մէջ (0—2000" ծովի մակերևոյթից բարձր), բայց չեն կարող մշակուել, որովհետև անձրևների պակասութեան պատճառով առանց արհեստական ոռոգման այդտեղ ոչինչ չի բուսնում: «Ոչինչ» ասելով, ես ուզում եմ շեշտել մշակուող բոյսերի վրայ և ոչ խոտի ու միջանի տեսակ փշերի ու թփերի, որոնք կանաչում են այդտեղ զարնանն ու աշնանը և միջոց տալիս թափառականներին արածայնել իրանց հօտերը նոյն իսկ ձմեռուայ ամիսներին: Այդ տեսակ «ձմերանոցների» (կիշլակների) տարածութիւնը ոչ պակաս է քան 2 միլիօն դեա., որովհետև միայն պետութեան ձմեռուայ արօտները բռնում են 1,708,600 դեա.:

Նոյն իսկ Երևանի նահանգում, որ ամենախիտ բնակուածն է Կովկասում, «դաշտերի» տարածութիւնը համնում է 300,000 դեա., կամ նահանգի ամբողջ տարածութեան 1150/0-ի*): Ժամանակին ձմերանոցները կը ջրուեն, կը դառնան մեր երկրի ամենահարուստ անկիւնները, միջոց տալով բնակութիւն հաստատել 1 1/2—2 միլիօն ընտանիքների: Դա նախատեսուած է դեռ 40 տարի մեզանից առաջ, երբ անգլիացի Բէլլի և Գաբինժենէրները կազմեցին իրանց յայտնի ծրագիրները Կովկասի ոռոգման մասին... Բայց... սա դեռ ծրագիր է, ուչ իրագործուելի ծրագիր և մեր տաք անապատները դեռ երկար ժամանակ ամառը կը ծառայեն օձերին, իսկ ձմեռը իբրև արօտատեղեր:

Եթէ «տարերի» ու «դաշտերի» վրայ աւելացնենք և լեռների լանջերի ու փեշերի այն մասերը, որոնք չնորհիւ դառնվալի մեծ աստիճանի չեն կարող մշակուել, այլ մնալու են ընդ միշտ ծածկուած խոտով կամ թփերով, մենք կը ստանանք մօտաւոր գաղափար այն ահագին տարածութեան մասին, որ յատկացուած է Կովկասում միմիայն անասնապահութեան համար:

Բայց չէ որ անասունների կեր են կազմում և վարելահողերի վրայ բուսնող արտերի դարմանը, այգիներում քաղուող խոտը և անտառների թալաններն ու ծառերի չուաքի տակ դալարող ցողունները:

*) Даниловичъ, Районъ Тифл-Карсской ж. д., Тифлисъ, 1897 г.

Հողաչափութեան ենթարկուած հողերի հաշուին նայելով, ինչպէս և ի նկատի առնելով պ. Էմերովի՝ ցուցահանդէսին հանդէս բերած քարտէզները Դաղստանի մասին, Կովկասի այլ և այլ նահանգներում զանազան կարգի հողերը կազմում են ընդհանուր տարածութեան հետեւեալ մասը (0/0-ի վերածած):

Նահանգներ	Այգի, բանջար.	Վարելահող.	Խոտհարք.	Արօտ, մացառ.	Անտառ.	Անպէտք.	Ոնդամներ.
Թիֆլիսի	08	200	81	280	390	41	100
Գուբայիսի	19	182	26	55	657	61	100
Երևանի	07	290	23	598	23	2	100
Դաղստանի	03	80	93	334	55	435	100

Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի հողերի կարգերին ընդհանրապէս, դրա մասին գաղափար կարելի է կազմել պետական պալատի ժողոված ցուցակից, որ կազմուած էր նոր մտքրած հողահարկի համար:

Այդ ցուցակին նայած, ամբողջ Անդրկովկասի 22682 միլ. դեա. հողից պիտանի է համարուած միայն 15516 միլ. դ. կամ երկրի մակերևոյթի 6750/0-ը: Մնացած 1/3 մասը բռնուած է ժայռերով, ջրերով, աւաղներով, ձանապարհներով, շէնաւեղերով և այլ զիւղատնտեսութեան համար անպէտք հողերով: Պիտանի տարածութիւնից (155 միլ. դ.) զանազան կարգի հողերը բռնում են.

I կարգի (այգի, բոստան)	148 հ. դ.	10/0-ը.
II » (վարելու, խոտհարք)	4,1875 » »	27 »
III » (արօտ և անտառ)	11,281 » »	72 »

Եթէ վերջի կարգի հողերից բաժանենք անտառները (4,801 հ. դ. տարածութեամբ), կարող ենք հաշուել, որ մաքուր արօտները բռնում են 6,480 հ. դ. կամ պիտանի հողի 410/0 իսկ անտառները » 4,801 » » » 31 »

Համեմատած երկրի ամբողջ տարածութեան հետ (227 միլ. դ.) Այգիները, բանջարանոցները կը բռնեն . . . 148 հ. դ. կամ երկրի 0650/0

Վարելահող, խոտհարքները	4,1875 » » »	1850 »
Արօտ և մացառները	7,4800 » » »	3300 »
Անտառները	4,801 » » »	2120 »
Անպէտք տարածութ.	6,066 » » »	2670 »

Ինչքան խոտ է ստացուում այս տարածութիւնից և ինչքան «ապրանք» կարելի է սնուցանել ուրեմն Կովկասում՝ բաւականին դժուար է ճշտօրէն որոշել:

Չոր կլիմայ ունեցող Երևանի արօտները, մասնաւոր ձմեռանոցների, աւելի ազքատ են խոտով, քան աւելի բարեխառն կլիմայ ունեցող Թիֆլիսի նահանգի արօտները, թէև միևնոյն

ժամանակ Երևանի նահանգում ցանուող եծնջան տալիս է 300—400 պուղ դեսետինից, իսկ Թիֆլիսի արօտների բնական խոտահարքերը միմիայն 100—150 պուղ:

Միւս կողմից Դաղստանի լեռների վրայ բուսնող «ալպեան», «ոչխարի» խոտը աւելի ազնիւ, աւելի սննդարար է, քան խոնաւ Քութայիսի նահանգի ճրտու ջրալի (թէև ըստ արտաքինին փարթամ) բուսականութիւնը:

Ի նկատի ունենալով, որ Թիֆլիսի նահանգում խոտահարքերից ու այգիներից միջին թւով ստացւում է 100-ական պուղ խոտ, արտերից 80-ական պ. յարդ, արօտներից 40 պ. խոտ, իսկ անտառներից 10-ական պ., 1900 թուին *) ևս հաշուած էի որ ամբողջ նահանգում միջին թւով կենդանիների պաշար է ստացւում՝ ձմեռուայ 71₉ միլ. պ., ամառուայ 74₈ միլ. պ., իսկ ընդամենը 146₂ միլ. պ., որ նահանգի ամբողջ տարածութեան հետ համեմատած տալիս է 37₅ պ. միջակ դեսետինից: Երևանեան նահանգի**) ձմեռուայ պաշարը հաշուած էր 42₄ միլ. պ., ամառուանը 59₃ միլ. պ., ընդամենը 101₇ միլ., որ նահանգի տարածութեան վրայ տալիս է 45₂ պուղ դեսետինից: Քանի որ գիտնական Վօլֆի հաշուով կենդանիների ապրելու համար ամեն մի հազար ֆունտին (25 պուղ) օրական տրւում է 20—26 ֆ. խոտ և քանի որ Կովկասի մեծատաւարը իր փոքրութեամբ (10—15 պուղ) իսկապէս բաւականանում է 15 ֆունտով, տարեկան ծախսը միջակ մեծատաւարի վրայ հաշուելու է մօտ 56 պ. ձմեռուայ 5 ամիսների համար և մօտ 79 պ. ամառուայ 7 ամիսների համար, ընդամենը 135 պուղ, որ ներկայ պայմաններում պահանջում է իր համար միջին թւով 3 դեսետին հող:

Այս թուերի համեմատ կարելի էր հաշուել, թէ Երևանեան նահանգի ամբողջ ապրանքների թիւը «մեծատաւարի» վերածած (2260:3=753), նամանաւանդ որ այդ ձևով ստացուած թուին (753 հազ.) շատ մօտ է նահանգի ամբողջ ապրանքի քանակութիւնը (751₃ հազ.), եթէ դրան իբրև հիմք ընդունել արքունական հողերի վրայ ապրող գիւղացոց անասնապահութիւնը, որ հաշուած էր 1884—85 թուերին: Բայց քանի որ այս հարցի վերաբերմամբ շատ մեծ դեր են խաղում տեղական պայմանները, քանի որ պաշտօնական (տանուտէրերի միջոցով ժողոված) թուերը շատ կասկածելի են, աւելի նպատակայարմար է երկրի անասունների քանակութիւնը սրօշելիս, իբրև հիմք ընդունել

*) Кавказъ въ сельско-хозяйственномъ отношеніи въ 1899 г.
**) Ibid.

պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացոց *) ապրանքի չափը: Մանաւանդ որ այդ կարգի գիւղացիք կազմում են երկրի ազգաբնակչութեան ստուար մասը (57₂⁹/₀): Ինչ վերաբերում է այդ կարգի գիւղացիների համեմատաբար աւելի հարուստ լինելուց առաջ եկած սխալին, դա գերակշռուած կարող ենք համարել այն հանգամանքով, որ մենք հաշուի չենք առնելու քաղաքացիների անասունները: Ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը, ինչպէս և ընդունելով որ ժամանակի ընթացքում անասունների թիւը աւելացել է նոյն չափով, ինչ չափով աւելացել է ազգաբնակչութիւնը, մենք կը ստանանք, որ Անդրկովկասի գիւղական ազգաբնակչութիւնը (4822 հազար թուի համեմատ) ունի.

Ինչ տեսակ անասուն.	100 անձի վրայ.	Ընդամենը.
Մեծատաւար (գոմէշ, կով, հորթ, եզր)	78	3,761 հազ.
Մանրատաւար (ոչխար, այծ, գառը)	229	11,038 »
Զի, ջորի, աւանակ	13	627 »
Խոզ	8	386 »
Ուղտ	1	48 »
Ընդամենը	329	15,860 »

Արանք միջակ թուեր են ամբողջ երկրի համար ընդհանրապէս:

Ամեն մի նահանգի, գաւառի և մանաւանդ գիւղի անասունների քանակութեան և որակութեան մասին այս թուերը տալիս են շատ հարեանցի գաղափար: Այդ կողմից Կովկասի զանազան շրջաններ և նոյն իսկ գիւղեր տարբերում են միմեանցից շատ զգալի կերպով, նոյն չափով ինչ չափով, տարբեր են զանազան շրջանների բնական, հասարակական և նոյն իսկ ազգագրական պայմանները:

Դրա մէջ համոզուելու համար բաւական է մի թեթեւ հայեացք ձգել, թէ ինչ տարբերութիւն են ներկայացնում անասնապահութեան վերաբերմամբ Կովկասի զանազան նահանգներն ու գաւառները: Այդ տարբերութիւնների նշանակութիւնը աւելի ևս լուսաբանելու համար, ինձ օգտուէտ է թւում բերել այստեղ և այլ երկրներին վերաբերեալ համապատասխան տեղեկութիւններ ամեն մի 100 անձի վրայ հաշուելով.

*) Թիֆլիսի, Քութայիսի, Բագուի, Քանձակի, և Երևանի նահանգների:

Երկիր, նահանգ և զաւաստ	Ազգայնակ. խտութիւն □ վ. վրայ 2)	Մեծատաւար.	Մանրատաւ.	Զի, ջորի և աւանակ.	Երգ.	Ուզտ.	Ընդամենը.	Վերածած ամեծատաւարի 3).	
								Եւրոպ.	Ասի.
Անդրկովկաս 1)	255	78	229	13	8	1	329	695	139
Թիֆլիսի նահ.	232	103	365	16	23	—	507	985	197
Քուիթայիսի նահ.	357	40	12	5	29	—	86	265	53
Գանձակի "	229	76	151	11	7	—	245	595	119
Բազուի "	241	71	222	15	1	—	310	665	133
Երևանի նահ. մշտակեաց ազգարնակ. } Թափառակ. } " " Արեքսանդ. գ. " " Նոր-Բալաղ. գ.	443	78	177	9	0	2	265	620	124
Երևանի "	88	735	23	0	3	849	1300	260	
" " Արեքսանդ. գ.	466	127	224	11	1	—	383	935	187
" " Նոր-Բալաղ. գ.	23	81	226	9	0	—	316	675	135
Կարսի շրջան	189	114	186	14	0	0	314	730	146
Դաղստանի շրջան	255	56	290	14	0	0	360	640	128
Եւրոպ. Ռուսաստան	233	34	70	22	14	0	142	75	—
Ռուս. Տարիկեան նահ.	272	61	503	45	97	0	619	180	—
Սիբիրիայի Տոմսկի նահ.	26	78	98	77	0	0	253	194	—
Սիբիր. Երկրային շրջ.	27	45	380	90	0	12	527	236	—
Քուրքեստան և Անդրկ. երկիր	27	33	255	25	0	20	333	125	—
Փորթուգալիա	508	16	99	7	25	—	147	36	—
Սպանիա	346	19	175	19	29	—	242	56	—
Ցոնաստան	336	19	284	16	12	—	331	56	—
Ռումանիա	385	62	118	12	25	—	217	92	—
Աերբիա	449	61	257	10	106	—	434	114	—

1) Թիֆլիսի, Քուիթայիսի, Գանձակի, Բազուի և Երևանի նահանգներին վերաբերեալ տեղեկութիւնները վերցրած են «Сводъ Матер. по изучению эконом. быта Государ. Кр-яны Закавказья» գրքից, Կովկասի մնացած նահանգներինը՝ պաշտօնական հրատարակութիւններից, որ տպուած են նահանգապետների տարեկան զեկուցագրերի մէջ: Սիբիրիային վերաբերեալ տեղեկութիւնները՝ «Провизводит. Силъ Россіи» գրքից:

Եւրոպ. պետութիւնների վերաբերեալ տեղեկութիւնները «Янсонъ-и Сравнит. Статистика»-ից: Ամերիկայինը՝ Սուվորինի «Русскій Календарь»-ից:

2) Կովկասի և Ռուսաստանի ազգարնակութեան խտութիւնը (1897 թուի ազգագրութեան հիման վրայ) հաշուած է քառ. վերստի վրայ. Եւրոպայինն ու Ամերիկայինը՝ քառ. ֆիլոմետրի վրայ, որ վերստից քիչ պակաս է և վերցրած է «Otto Hübner-ի Geographische statistische tabellen» գրքից:

3) Կովկասի համար ամեծատաւարը հաշուած է հաւասար=1 զամէշի =5 ուլխարի, այծի=1 ձիու, ջորիի, աւանակի, =2/3 ուղտի:

Ռուսաստանի և Եւրոպայի համար ЯНСОНЪ-ը ամեծատաւարը համարում է հաւասար=2/3 ձիու=1 1/3 ջորիի, աւանակի, 10 հորթ ու ուլխարի=4 խոզի:

Երկիր	Խտութ.	Մեծատաւ.	Մանրատաւ.	Զի.	Երգ.	Ուզտ.	Ընդամ.	Վերածած ամեծատաւարի
Իտալիա	1052	13	31	5	6	—	55	23
Ֆրանսիա	715	29	62	9	16	—	116	54
Քերմանիա	914	39	67	8	17	—	131	58
Աւստրո-Հունգարիա	633	36	61	10	19	—	126	58
Շվեյցարիա	709	39	29	4	12	—	84	44
Բելգիա	242	26	12	6	13	—	57	37
Անգլիա	192	19	86	5	9	—	119	36
Հոլլանդիա	1383	41	27	6	19	—	93	50
Իլլանդիա	51	74	76	9	23	—	182	96
Շոտլանդիա	56	30	195	5	4	—	234	57
Գանիա	567	69	103	18	25	—	264	104
Շվեդիա	106	48	39	10	9	—	106	68
Նորվեգիա	61	56	111	8	6	—	181	78
Ամերիկայի *) Միաց.-Նահ.	87	52	47	19	46	—	164	104

Ինչպէս յայտնի է Կովկասի բոլոր նահանգները ունենալով լեռնային բնաւորութիւն ընդհանրապէս, իրանց օդի և բնութեան խոնաւութեան աստիճանով արեմուտքից և ովկիանոսի զով հոսանքներից զէպի արեւելք և Ասիայի ցամաքների խորքերը դասաւորուած են այս կարգով՝ Քուիթայիսի, Թիֆլիսի, Գանձակի, Բազուի, Դաղստանի, Երևանի, Կարսի: Մտաւորապէս այդ կարգով էլ իջնում է մեծատաւարի ու ձիու 0/0-ը և ընդհակառակը բարձրանում՝ ուլխարի, ջորիի և աւանակի 0/0-ը: Այս տեսակ դասաւորման պատճառը այն է, որ բոլոր միւս հաւասար պայմաններում ուլխարը, այծը, աւանակը աւելի չար, աւելի ցած բուսակաւնութիւն սիրող կենդանիներ են, քան մեծատաւարը, ձիւն: Աւելի ցուրտ և աւելի հարթ կարսի շրջանի հարստութիւնը մեծատաւարով ու ձիով և նրա ազգատուութիւնը մանրատաւարով համեմատած հարեան Երևանի նահանգի հետ, չի հակասում վերը ասածներին, այլ ընդհակառակը՝ կողմնակի կերպով ապացուցանում է: Նոյն տեսակ կողմնակի ապացոյց է ասածներին և մեր «սարերի ուլխարհի» (Դաղստանի) առատութիւնը մանրատաւարով և սակաւութիւնը մեծատաւարով: Աւելի խոնաւ և նոյն իսկ ճանձային երկիրների կենդանիներ են դոմէն ու խոզը: Եւ եթէ չը լինէին Կովկասում կրօնական այլ բաժանումներ ու մի քանի ուրիշ պատճառներ, որոնց մասին յետոյ, խոզերի տարածման վե-

*) Ամերիկային վերաբերեալ թուրը վերաբերում են վերջին տարիներին և վերցրած են Սուվորինի «Русскій календарь» за 1901-ից:

բարերամամբ մենք կը նկատէինք նոյն կանոնաւորութիւնը, թէև հիմա էլ խոնար Բուլթայիսի, միջակ Թիֆլիսի և չոր Գոնիսի, Բագուի, Երևանի նահանգների համեմատութիւնը (խոզի քանակութեան վերաբերմամբ) որոշ չափ ազդեցում է ասածներս Դժբախտաբար, վիճակագրութեան մէջ գոմէջը չի բաժանուած մեծատաւարից, որպէս զի մենք կարողանայինք նոյն օրէնքը թուերով պարզել և գոմէջի վերաբերմամբ: Բայց ով եղել է Երևանեան դաշտի «Ղարասուների» ափերի և միւս ջրով առատ գիւղերում, ով տեսել է Շամախու գաւառի Մալբասի չրջանի գիւղերը, ուր խաղողը բուսնում է առանց ջրի, ով ապրել է խոնար Զաքաթալի անտառներում, կը համաձայնի ինձ հետ, որ գոմէջները յիշուած տեղերում կազմուած են մեծատաւարի $1/2 - 1/3$ մասը և որ դրա պատճառը ջրերի և ձահիճների առատութիւնն է, որ գոմէջի և խոզի համար հանդիսանում է ամենանպաստաւոր պայման: Բոլորովին հակառակ տիպար են ներկայացընում ջորին, աւանակը և մանաւանդ ուղտը, որ լինելով ամայի քարոտ անապատների կենդանիներ, տարածուած են Կովկասում, առաջինները քարոտ լեռնային շրջաններում, իսկ վերջինը Բագուի և Երևանի նահանգների ջրից զուրկ, «չորային» շրջաններում: Որ Կովկասում գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնները այս կամ այն կենդանին պահելու վերաբերմամբ հասարակ «քէֆի» և «կամբի» հետևանք չէ, այլ առաջ է եկած տեղական բնական և հասարակական պայմաններից, դա պարզուած է և եւրոպական պէտութիւնների օրինակով:

Աւելի չոր և լեռնային բնաւորութիւն ունեցող Անդրկովկասը համեմատած աւելի խոնար և աւելի հարթ եւրոպական Ռուսաստանի հետ, ունենալով ընդհանրապէս անասունների միևնոյն քանակութիւն (75 և 70 մեծատաւարի վերածած), շատ անգամ աւելի ոչխար և ուղտ է պահում, քան Ռուսաստանը, բայց միևնոյն ժամանակ երկու անգամ աւելի պակաս խոզ և ձի: Վերջինիս տեղը Կովկասի լեռնոտ և չոր տեղերում (Երևան, Ղարաբաղ, Դաղստան, Ռաճա) բռնում են աւանակները, ջորիները և ուղտերը: Ամենից առաջ Կովկասին անասունների տեսակներով մօտենում է Ռուսաստանի ամենաչոր նահանգը—Տաւրիկեան—որ, սակայն (իր հարթութեան պատճառով երևի) անհամեմատ աւելի ձի է սննդում քան Կովկասը: Սիրիերիայի խորքերից դէպի Թուրքստան ու Անդրկասպեան երկիրը խոնարութեան պակասելու հետ միասին մենք տեսնում ենք, որ պակասում է և մեծատաւարի ու ձիերի քանակութիւնը, աւելանում ոչխարների, ուղտերի (և, հաւանական, աւանակների, ջորիների) թիւը:

Եւրոպայի տար և չոր հարաւից սկսած դէպի աւելի խոնար և ցուրտ հիւսիսը մեծատաւարը աւելանում է, մանրատաւարը պակասում:

Այսպէս՝ ազգաբնակչութեան ամեն մի 100 հոգուն դալիս է.

Ո՛ր երկիրներում:	Մեծատաւար:	Մանրատաւար:
Փորթուգալիա, Սպանիա, Յունաստան	16 19, 19	99, 175, 284
Ֆրանսիա, Գերմանիա, Աւստրիա	29, 39, 36	62, 67, 61
Բելգիա, Անգլիա, Հոլլանդիա	26, 19, 41	12, 86, 27
Շվեդիա, Նորվեգիա	48, 56	31, 111

Ճիշտ է, հարաւային երկիրների մէջ նոյնպէս կան այնպիսիները—Ռուսմանիան ու Սերբիան՝ օրինակ,—որոնք տալիս են մեծատաւարի բաւականին խոշոր թիւ (62, 61) և նոյնքան, ինչքան և հիւսիսի Իրլանդիան ու Դանիան (74, 69), բայց, նախ՝ որ այդ երկիրները իրանց բնական ճոխ արօտներով մեծատաւարի համար ներկայացնում են շատ յարմարութիւններ և երկրորդ՝ նոյն հարաւի Ռուսմանիա և Սերբիա մանրատաւարը հաւեմասաբար աւելի շատ է, քան աւելի հիւսիս՝ Իրլանդիա և Դանիա:

Մի կողմից Սերբիայի խոզի աճագին տոկոս տալը (106 հատ ամեն 100 հոգուն) շնորհիւ իր ածարի անտառների ու խոնար, սիմինգր տուող Դանուբի հովիտների և միւս կողմից լեռնոտ Ծոտլանդիայի համեմատութիւնը աւելի հարթ և խոնար Իրլանդիայի, Դանիայի և Հոլլանդիայի հետ, ակներև կերպով պարզում են թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունեն տեղական ախարհագրական պայմանները և ինչ չափ լեռնոտ երկիրները նպաստում են մանրատաւարի զարգանալուն, հակառակ մեծատաւարի, խոզի և ձիու, որոնց պահելը աւելի ձեռնտու է աւելի հարթ երկիրներում:

Բայց կայ և մի այլ հանգամանք, որ խաղում է շատ խոշոր դեր այս կամ այն տեսակ անասունների պահելու վերաբերմամբ—դա ազգաբնակչութեան խտութիւնը և զանազան երկիրների կուլտուրական բարձրութեան աստիճանն է:

Ամեն մի երկրում ժողովրդի բազմանալու հետ միասին վարելահողերը շատնում են, իսկ արօտները պակասում: Ճիշտ է, սրա հետ միասին լաւանում (Վրուս, պարարտացնում, քարից մաքրում են) մնացած արօտները, որի հետ միասին աւելանում է ամեն մի օրավար արօտի տուած խոտը. ճիշտ է, որ վարելահողերը բացի հացից տալիս են անասունների համար և յարդ (համարեա նախկին բնական խոտահաքից ստացուած խօտի չափով) և որ խիտ երկիրներում հացահատիկների մի մասը տրւում է և անասուններին: Բայց, այնուամենայնիւ, ժողովրդի բազմանալու հետ միասին անասունների թիւը շատնում է:

աւելի պակաս չափով և ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ տարէցտարի գալիս է աւելի պակաս թուով ապրանք: Պաշտօնական անասնադրութիւններին նայած, Եւրոպական Ռուսաստանում 1857-ից մինչև 1883-ը *), օրինակ, ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ անասունների թիւը իջնում է այս չափով.

	1857-ից. 1883-ը.
Ձիերի	263-ից 228-ի կամ 135 ⁰ / ₁₀₀
Մեծատաւարի	371 » 301 » » 19 »
Ոչխարի	721 » 594 » » 176 »
Խոզի	153 » 120 » » 220 »

Ռուսաստանի վեց ներքին նահանգներում, ուր զեմստովները մանրամասն հետազոտած են անասնապահութիւնը, 1858-ից մինչև 80-ական թուականները ընդհանուր առմամբ ձիերի թիւը աւելացած է 20⁰/₁₀₀, թէև ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ 1858 թուին հաշուում էր 43².
Իսկ 1880-ին 34¹ ձի:

Պ. Շօպէնի **) ասելով 30-ական թուականներին ամեն տեսակ անասուններ հաշուում էր Հայկական Շրջանում 534 հազ. Նոր-Ֆայադէթի գաւառում 83 հազ., կամ ամեն 100 անձի վրայ 325 և 360 հատ: 1884—85 թուականներին, երբ ազգաբնակչութիւնն աւելացած էր՝ Հայկական Շրջանում 232⁰/₁₀₀ (164-ից մինչև 534 հազ.): Նոր-Ֆայադէթի գաւառում 354⁰/₁₀₀ (228 հազարից 1036-ի), պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների անասունների թիւը հաւասար էր (հաշուած և Ալեքսանդրապ. գաւ.) ընդամենը՝ Երև. նահ. 1182 հազ. Նոր-Ֆայադ. գաւ. 267 հազ., կամ 100 անձին 292 հատ 316 հատ:

Այսինքն, այն ժամանակ, երբ 55 տարուայ ընթացքում ազգաբնակչութիւնը աւելանում է 3¹/₂ և 4¹/₂ անգամ, անասունների թիւը աւելանում է աւելի պակաս չափով, ուստի և ամեն մի 100 անձնաւորութեան վրայ հիմա 33 և 44 ապրանքով (10—12⁰/₁₀₀-ով) աւելի պակաս է հաշուում, քան էր կէս դար մեզանից առաջ: Ազգաբնակչութեան բազմանալով և խտանալով բացատրւում է և այն, որ 100 հողու վրայ հաշուում է անասուններ («մեծատաւարի» վերածած):

Խիտ Երևանի (44³ մարդ. քառ. վերստի վրայ) և Քուծայի-սի (357) նահանգներում... 124 և 53 մեծատաւար:
Իսկ աւելի նոսր Կարսի (189) և Թիֆլիսի (23²) 146 և 197:

*) А. Фортунатовъ. с. х. статистика. Москва, 1893 г.
**) Историческій памятникъ Армянской Области, СПб. 1852 г.

Նոյն պատճառով բացատրւում է և այն հանգամանքը, որ զանազան խտութիւն ունեցող երկիրներում 100 անձի վրայ համարւում է ընդամենը անասուն («մեծատաւար»).

Կիսաանայի հարաւ. Սիբիրիայում. (25 խտութ.)	253—527
Միջակ խտութ. ունեցող Ռուս. և Անդրկ. (22 ³ —25 ³)	73—70
Խիտ միջին Եւրոպայում	(63 ³ —91 ⁴) 54—58
Շուտ խիտ Անգլիա և Բելգիա	(192—242) 36—37

Սակայն միակողմանի կը լինէր միայն ազգաբնակչութեան խտութեամբ բացատրել զանազան երկիրների անասունների քանակութիւնը: Մեծ դեր են խաղում այստեղ նաև այլ և այլ շրջանների բնական պայմանները, ինչպէս և նոյն երկիրներում ապրող ազգերի կուլտուրական բարձրութիւնը.

Շուէցիա և Նորվեգիա, օրինակ, պահուում է նոյնքան ապրանք, ինչքան և Դանիա, Իրլանդիա և Շոտլանդիա, թէև վերջիններս 6—8 անգամ աւելի խիտ բնակչութիւն ունեն, քան Սկանդինաւեան թերակղզին: Պատճառն այստեղ այդ երկիրների ժողովուրդների կուլտուրական տարբերութեան մէջ չէ, այլ նրանում, որ ճահիճները, ժայռերը, անտառները Շուէցիա-Նորվեգիայում այնքան շատ են, որ շատ քիչ տեղ են թողնում մեակութեան ու արօճերի համար: Երկրի մակերեսով ի 1000 մասից*) յիշուած երկիրներում զանազան կարգի հողերը կազմում են.

Ինչ տեսակ հողեր.	Նորվեգիա.	Շվեդիա.	Մեծ Բրիտան.	Դանիա.
Մշակութեան համար անպէտք .	711	402	246	178
Անտառի տակ	240	477	39	71
Արօտ և մարգագետին	28	36	441	309
Վարելու և այլ մշակուող հողեր	21	85	174	442

Արօտներն ու վարելահողերը, այսինքն այն հողերը, որով մենդւում են անասունները, երկրի 1000 մասից կազմում են.

Շուէցիա և Նորվեգիա	44—121
Իսկ Անգլիա և Դանիա	615—751

Այդ պատճառով, ամեն մի անձի վրայ՝ ինչպէս խիտ Բրիտանիա ու Դանիա, նոյնպէս և արձակ Շուէցիա-Նորվեգիա, գալիս է համարեա հաւասար տարածութիւն արօտի և մշակ-

*) Сравнит. стат. данныя важнѣйшихъ государствъ. „Русскій Календаръ“ Суворина за 1901 г.

ուող հողի որ և հարկադրում է համարեա հաւասար թուով սնուցել կենդանիներ:

Տար, արօտներով աղքատ այգեգործական Փորթուգալիա և Իտալիա 100 հոգուն «մեծատաւար» հաշուով է.

Խիտ (105 ₂) Իտալիա	23
Աւելի աղատ (50 ₈) Փորթուգալիա	36

Այն ինչ, նոյնպէս երկու անգամ Փորթուգալիայից խիտ Գերմանիան (91₄) տալիս է համարեա երկու անգամ աւելի աւանտուն (58) և դա շնորհիւ, ի հարկէ, իր փարթամ մարգագետիններէ: Նոյնն է և մշուշով պատած լեռնային Շօալանդիան, որ երկու անգամ Փորթուգալիայից աւելի ապրանք է սնուցանում (57), չը նայած որ ազգաբնակութեան խտութեամբ «փորթուգալի» հայրենիքից չի տարբերուում (56):

Բացի անասունների քանակութեան պակասելուց, ամեն մի երկրի ազգաբնակութեան խտանալու հետ միասին փոխուում է և անամնապահութեան ձևը, փոփոխութեան է ենթարկուում, այսպէս ասուած՝ սնուելիք անասունների որակութիւնը: Երևանեան նահանգի թափառականները ընդհանրապէս 2 անգամ աւելի ապրանք սնուցանելով մշտակեացներից (260 հարիւրին 124-ի տեղ) անասունների առանձին տեսակներից պահում են.

Մեծատաւարը հաւասար թուով	(88—78-ի տեղ)
Ոչխար, այծը 4 անգամ աւել	735—177 »)
Զի, աւանակ, ուղտը 2 ¹ / ₂ անգամ աւել	(27— 10) »)

Հարկաւ, սրա պատճառը այն է, որ շնորհիւ հողերի օակաութեան, շնորհիւ հողագործների կապուած լինելուն այս կամ այն վայրի հետ, շնորհիւ ձմեռուայ համեմատական մեծ պաշարի, մշտակեաց ազգերին աւելի ձեռնտու է մեծատաւար, ձի, աւանակ պահելը, քան ոչխար, այծ: Միւս կողմից երկրագործ ժողովուրդների ազգաբնակութեան խտանալու հետ միասին աւելի ձեռնտու է լինում աւելացնել մեծատաւարի, մանաւանդ կթանի, խոզի (և թռչունների) քանակութիւնը, պակասեցնելով կամաց-կամաց մանրատաւարի թիւը:

Եթէ Երևանեան նահանգի Ալեքսանդրապոլի գաւառում ամեն 100 հոգուն գալիս է 1¹/₂ անգամ աւելի մեծատաւար, քան համարեա նոյն գօտիում գտնուած Նոր-Բայազէթի գաւառում (127 և 81) և այդ էլ այն ժամանակ, երբ ոչխարի թիւը այդ գաւառներում հաւասար է (224 և 226).—դրա զխաւոր պատճառը այն է, որ Ալեքսանդրապոլի գաւառը երկու անգամ աւելի խիտ է, քան Նոր-Բայազէթի գաւառը (46 և 23):

Ալեքսանդրապոլի գաւառի սակաւահող ժողովրդին հողագործական աշխատանքները բաւարար կերպով կատարելու համար աւելի նպատակայարմար է աւելի ոյժ տալ մեծատաւարին, քան ոչխարին: Նոյն պատճառից զրդուած Կովկասի խիտ բնակութիւն ունեցող մասերի ազգաբնակութիւնը (Իմերէթ, Կախէթ, Արարատեան դաշտ) պահում է զխաւորապէս մեծատաւար և շատ տեղեր նոյն իսկ միայն լծկան և կթան: Սա էլ բաւական չէ. կան տեղեր, ուր նոյն իսկ այս լծկան ու գութանը սնուցանուում է ոչ թէ իր տեղում, այլ գնուում հողով և արօտով աւելի առատ չրջաններում (Արդահան, Ախալքալաք, Նոր-Բայազէթ, Միսիան և այլն):

Նոյն բանը նկատուում է և Եւրոպայում:

Համեմատած բոլոր անասունների ընդհանուր թուին (վերածած «մեծատաւարի») անասունների քանակութիւնը կազմում է.

Կիսամալայի Սիբիրիայի Տօմսկի նահանգում (26 խտ.)	40 ₂ 0/0
Նոսր բնակութեամբ Եւրոպ. Ռուսաստան (23 ₃ »)	45 ₃ »
Խիտ { Ձրանսիա, Գերմանիա, Աւստր. (71 ₅ , 91 ₄ , 63 ₃)	54, 67, 62 »
{ Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգ. (87 . 3)	50 »
Ամենախիտ Հօլլանդ., Անգլ., Բելգիա (138 ₃ , 192, 242)	82, 53, 70 »

Հարաւային երկրներից.

Միջակ խտութ. ունեցող Սպանիա, Յունաստան (34 ₆ , 33 ₆)	—34 ₀ /0
Խիտ Իտալիայում (105 ₂ .)	57 »

Նոյնն է և խոզի վերաբերմամբ: Ժողովրդի խտանալու հետ միասին նոյն չափով և նոյն իսկ աւելի արագ կերպով, շատանում է և խոզերի թիւը: Դրան ապացոյց են ոչ միայն Կովկասի զանազան խտութիւն ունեցող չրջանների համեմատութիւնը, այլ և ամբողջ Եւրոպայի թուերը: Շնորհիւ իր յատկութիւններին, խոզը պատկանում է այն տեսակ կենդանիներին, որոնք յարմարուում են ամեն տեսակ պայմանների, կերակրուում են ամեն ինչով: Դրա պատճառով խոզ պահելը ամենաձեռնտուն է լինում ամենախիտ վայրերում, ուր համեմատաբար դժուար է կերակրել միւս կենդանիներին: Եւ եթէ մեր Կովկասում խոզերի թիւը համեմատաբար պակաս է, դա վերադրելու է միմիայն նրան, որ մահմեդականները Ֆիզիկական և բարոյական ճնշում են գործ դրած քրիստոնեաների վրայ: Երկրի շահը պահանջում է որ այդ ազգեցութիւնը կարելիին չափ չուտ թուրանայ և ոչնչանայ, որի հետ միասին կը աւելանայ և ժողովրդի եկամուտը, մանաւանդ Իմերէթ, Կախէթ, Երևանեան դաշտում, ուր բացի ժողո-

վրդի խտութիւնից և բնական պայմանները նպաստում են այդ կենդանու բազմանալուն:

Բնական պայմաններից ու ազգաբնակութեան խտութիւնից յետոյ ամենամեծ նշանակութիւնը անասնապահութեան համար ունի ամեն մի երկրի տեխնիկայի զարգացումը և կուլտուրական բարձրութիւնը: Երևանեան նահանգի թափառաշրջիկ քրդերը, ինչպէս յայտնի է, ապրում են նոյն շրջանում ու պայմաններում, ինչ պայմաններում ապրում են և հայերը ու միւս խաղաղ ազգերը: Քրդերը 3—4 անգամ աւելի հող ունեն հայերից, բայց չը նայած դրան, նրանց ամեն մի 100 հոգուն հաշւում է 260 անասուն (մեծատաւարի հաշւով), իսկ մշտակեացներին—124: Երեք-չորս անգամ հայերից աւելի հող ունեցող քրդերը միայն երկու անգամ աւելի ապրանք ունեն:

Իրա պատճառը ի հարկէ նա է, որ քրդերը թափառականներ են, մշտակեացներից կուլտուրապէս ցած: Նոյն բանը մենք տեսնում ենք Խրխզների շրջանում, ուր չը նայած ազգաբնակութեան սակաւութեան (10 անգամ Կովկասից պակաս), անասունների քանակութիւնը միայն 2 անգամ Կովկասից աւել է:

Անդրկովկասը ընդհանրապէս, Եւրոպ. Ռուսաստանը, միջին Եւրոպան և Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները գտնուում են մօտաւորապէս միևնոյն բարեխառն գօտիում ու պայմաններում, բնակուած են ընդհանրապէս խաղաղ ազգերով, բայց միմեանցից զգալի կերպով տարբերում են իրանց ժողովրդի կուլտուրական բարձրութեամբ:

Ամեն մի 1,000 մասից այդ երկրներում զանազան կարգի հողերը բոնում են.

Ինչ կարգի հողեր	Անդր-կովկաս.	Եւրոպ. Ռուս. Ունդար.	Աւստր. ման.	Գերման. բան.	Յըրպան.	Ամեր. Մ.-Նահ.
Անպէտք զիւղասն. համար.	266	191	61	91	143	33
Անտառի տակ	212	388	326	258	158	103
Արօտ և մարգագետին	330	159	238	163	105	711
Վարելահո և այլ մշակուող	192	262	375	488	594	153
Արօտ և մշակուող	522	421	613	651	699	864

Ազիւսակից պարզ է, որ միևնոյն տարածութեան վրայ միջին Եւրոպան 1¹/₂ անգամ աւելի բնական միջոցներ (արօտ, մշակուող հող) ունի անասնապահութեան համար, քան Եւրոպ. Ռուսաստանը, իսկ Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները 1¹/₂ անգամ Եւրոպայից և երկու անգամ Ռուսաստանից աւել:

Ի սկստի ունենալով այդ հանգամանքը, ամեն երկրի անասնապահութեան չափը որոշելիս, մենք պարտական ենք հաշ-

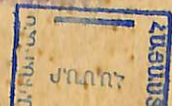
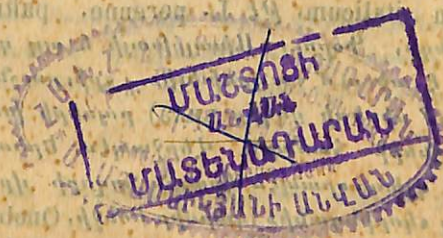
ուի առնել այն հողի տարածութիւնը, որ կարող է ծառայել անասնապահութեան համար և հարկ եղած հաշիւները անելուց յետ մենք կը ստանանք հետեւեալ թուերը:

Ո՛ր երկրում.	Ազգաբն. խտութիւն.	Հող ընդհանրապէս.	Արօտ և վարելահող.	Անասուն հաշուի.	100 զեւ. արօտ վարելահողին հաշւում է.
Անդրկովկաս .	255	408	213	695	326
Եւրոպ. Ռուսաստան .	223	470	196	75	383
Աւստրիա .	633	160	98	58	592
Գերմանիա .	914	110	72	58	801
Յըրպանիա .	715	140	98	54	511
Ամերիկ. Միաց.-Նահ. .	870	115	99	104	1050

Անդրկովկասից ու Եւրոպական Ռուսաստանից 3—4 անգամ աւելի խիտ ազգաբնակութիւն ունեցող Եւրոպան ունի միայն 2 անգամ պակաս անասնապահութեան համար պէտքեական հող և միմիայն 1¹/₂—2 անգամ սակաւ անասուններ:

Աւելի նպաստաւոր դրութեան մէջ են Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները: Անասունների կերի համար անհրաժեշտ հողի տարածութիւնը այդ երկրում նոյնն է, ինչ որ Եւրոպա և 2 անգամ պակաս Ռուսաստանից ու Կովկասից: Չը նայած դրան, միջակ ճամբրիկացի «քաղաքային» 2 անգամ Եւրոպացուց և 3 անգամ ռուսաստանցուց ու կովկասցուց աւելի կենդանի ապրանք է սնուցանում: Ամեն մի 100 զեւ. անասուններ սնուող արօտ վարելահողի վրայ «մեծատաւար» պահում են.

Յետ մնացած Ռուսաստանն ու Կովկասը	383	326
Կիսաարիստոկրատ թէև կրթուած միջին Եւրոպ.	511	592, 801
Արեւմուտքի առաջադէմ և դեմօկրատիկական		
Մեծ Հանրապետութիւնը		105
Կամայ ակամայ մարդ ընկնում է մտատանջութեան մէջ, թէ ինչ է այս տարբերութիւնների պատճառը, ինչ միջոցների պէտք է դիմենք մենք, որպէս զի դուրս գանք ներկայի մեր անսխիթար վիճակից:		

1003 2

ԳԼ. II

Արհեստական խոտացանքսի մշակութեան բացակայութիւնը մեղանումը Անասնապահութեան և կաթնատնտեսութեան տեխնիկայի ընկած դրութիւնը.— Եղազործութիւնը, պանրագործութիւնը և այլն.— Անասնապահութիւնից և կաթնատնտեսութիւնից ստացած մթերքների գների ցածութիւնը և այդ ճիւղերի եկամուտը.— Համեմատութիւն մեր և ուրիշ երկրների:

Անդրկովկասի և եւրոպական Ռուսաստանի անասունների բնութեան գլխաւոր պատճառներից մէկը նա է անկասկած, որ մեր երկրում շատ քիչ դեր է խաղում խոտի արհեստական ցանքսը:

Այն ժամանակ, երբ Եւրոպայում, — մանաւանդ նրա հիւսիսային աւելի ցուրտ և խոնաւ մասերում, — ցանովի մարգագետնները բռնում են անագին, տարէց տարի աւելանող, տարածութիւն, մեզ մօտ դրա մասին շատ տեղեր գաղափար անգամ չունեն: Ամենատարածուած ցանովի խոտը կովկասում, մանաւանդ Արարատեան դաշտում, անկասկած եօնջան է (*medicago sativa*, люцерна): Եօնջի ցանքսը ջրովի տեղերում տարէց տարի շատանում է և տարածւում նոր տեղեր: Բիծնի հովտում շատերը իրանց բակերի մէջ ցանում են «կոլինգարի» անուանեալ խոտից (*Lolium italicum*, թէ *L. perenne*, райграсъ), իսկ Թիֆլիսի նահանգի, Գօրու, Ախալխալի և այլ գաւառներում տեղ-տեղ գործ է ածւում «ուգրիսիլի», «քիւրուշնա» անուանեալ (*vicia*, կամ սիսեոի ցեղից *Вика*) բոյսերի խոտը և սերմը (վերջինս գոմէշների համար): Վերջապէս, Երևանի և Կարսի նահանգներում, գլխաւորապէս կրային հողերի վրայ, ինձ պատահել է տեսնել «կորինգանի» (կարմիր եօնջի, *Onobrychis sativa*,

эспарцетъ) ցանքս, իսկ Նախիջևանի գաւառի մի քանի գիւղերում յայտնի է մի նոր խոտ «չամբալա» անունով (*trigonella faenum graecum*, греческое сѣно). յիշածս տեսալիներն էլ գուցէ բաւական լինէին մեր երկրին, եթէ բռնելիս լինէին շօշափելի տարածութիւն:

Տարբարխտարար ժողովրդին յայտնի խոտերի տեսակների ցանքսը բռնում է կովկասում շատ չնչին տարածութիւն: Ի բաց առեալ Արարատեան և Բիծնի հովիտները, ուր հողի ասիւաութեան պատճառով եօնջան ու «կոլինգարին» տեղ-տեղ բռնում են $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ մասերը, մնացած տեղերի խոտհարքները և մանաւանդ ցանքսի մարգագետինները չեն հասնում և մի քանի տոկոսի:

Երևանեան գաւառում, օրինակ, պետական գիւղացիների խոտհարքների (ըստ երևոյթին ցանովի) տարածութիւնը *) հաւասար է 27 հազ. դեսետինի 1082 հ. դ. հողից, կամ կազմում է գիւղացիների հողերի 25%: Նոյնն է Ալեքսանդրապոլի գաւառում: Արհեստական խոտհարքները այդտեղ շատ քիչ են, իսկ բնական խոտհարքները 2473 հ. դեսետինից կազմում են 56 հազ., կամ պետական գիւղացոց հողերի 28%-ը:

Աւելի վատ է Նախիջևանի գաւառի դրութիւնը, ուր գիւղացիների 879 հազ. դ. հողերի մէջ համարեա խոտհարք չը կայ: Չը նայած այս ազքատ թուերին, Երևանեան նահանգը համարուելու է համեմատաբար ամենից առաջագէմը այս կողմից: Այն ժամանակ, երբ այդ նահանգում պետական գիւղացիների հողերից արհեստական և բնական խոտհարքները կազմում են 40% (389 հազ. 9777 հ.-ից), Բագուի նահանգում, ուր արհեստական մարգագետիններ համարեա չը կան, միմիայն բնական խոտհարքները նոյնպէս բռնում են միայն հողերի 41% (443 հ. դ. 10575 հ. դ.-ից)...

Այլ դրութիւն ենք տեսնում մենք Եւրոպ. Ռուսաստանում և մանաւանդ Եւրոպայում: Ռուսաստանում ամբողջ տարածութեան $\frac{1}{12}$ կամ 8% կազմում են խոտհարքները (342 միլ. դես. 441 միլիօնից), որից մօտ $\frac{1}{3}$ ծածկւում են գարնանը ջրով: Երկրի զանազան մասերը այս հարցի վերաբերմամբ միմեանցից շատ տարբերւում են՝ հիւսիսային (հողով առատ) մասում խոտհարքները բռնում են մօտ 6%, հարաւային «սեւահողային» շրջանում 12% **):

*) Вѣдомость о раскладѣ оброчной подати и поземельнаго налога на 1901—1903 гг.

**) Янсонъ, С. х. статистика.

Աւելի նպաստաւոր պայմաններ են Եւրոպայում*), Թրանս-սիայում ու Անգլիայում, օրինակ, երկրի տարածութեան ամբողջ պէտքական մասից.

Արօտ և բնական խոտհարքները բնում են 165—472⁰/₀

Սոտացանքները և արհեստ. մարգագետինները 58—131 »

✓ Տակերի մշակութիւնը անասունների համար 12— 53 »

Նոյնն է համարեա և Աւստրիա ու Գերմանիա, ինչպէս և աւելի հիւսիսային և խոնաւ Դանիա, Շվեդիա, Նորվեգիա...

Համեմատելով վերջի թուերը մեր երկրի թուերի հետ, մեզ համար պարզ կը լինի՝ ինչ պատճառով յետ ենք մնացած մեծք բաւարար քանակութեամբ խոտ և առնասարակ զկեր» ունենալու կողմից: Այն ինչ, այն բոլոր խոտերի տեսակները, որ ցանուում են Եւրոպայում, բունում են և մեր երկրում, մանաւանդ ելւնային մասերում:

Երեքնուկի, առոյտի, սիրի-սիրիի, խնձորածաղկի, սարի եօնջայի (Trifolium, клеверъ) կարմիր, սպիտակ, դեղին և լալ տեսակները, ցորենխոտը, ցորենուկը կամ որոնք շատակեացը (Lolium, райграсъ), փմոթէոսեան չայիբի խոտը (phleum pratense, тимopheeva трава), արոտածիլը կամ ոչխարախոտը (poa compressa, матликъ), աղուէսախոտը, պոչուկը (alepocurus pratens., лисохвость), խրբուկախոտերը կամ վարսակախոտը (avena և festuca, овсяницы), մարաւոյտը կամ եօնջան, առոյտը (medicago sativa, люцерна), ձիակորեկը (panicum italicum, мораръ) ոսպը, օլորը, կորինգանը (onobrychis sat., аспарцетъ), վարի աշորան—սրանք բոլորը բունում են առատութեամբ մեր արօտներում ու խոտհարքներում և կասկած չը կայ որ դրանց արհեստական ցանքը ստանալու է մեր երկրում մեծ ծաւալ:

Այնտեղ, ուր այսօր քաղւում է 80—100—150 պուղ խոտ, մշակութեան, պարարտացման և ցանքի շնորհիւ կարելի է ստանալ 200—300 պ., իսկ բացառիկ դէպքերում (Չրարբի, պարարտ տեղերում) և 500, նոյն իսկ 1000 պուղ:

Տասը տարի սրանից առաջ խոտի ցանքը Ռուսաստանում պատահում էր իբրև բացառութիւն մի քանի մանաւոր կալուածքներում, բայց շնորհիւ գէմատիւնների գիւղատնտեսների քարոզի և մանաւանդ կենդանի փորձերի, Ռուսաստանի շատ նահանգներում (Տվերի, Մոսկուայի, Շարուլավի, Նովոօրոզի, Կոստ-

*) Ботаевъ, Дьяковъ, Кормовая площадь Россіи. Полная энциклопедія русскаго сельскаго хозяйства.

րամայի, Վոլոգդայի, Վեատուկայի, Տուլայի, Սարատովի և այլն) խոտերի ցանքը տարածւում է շատ արագ կերպով և տեղ տեղ բնում է արդէն գիւղացիների հողերի տարածութեան 5—10⁰/₀-ը:

Անհետաքրքրի չէ մեզ համար որ Ռուսաստանի հարաւային աւելի տաք նահանգներում ցանուում է զլխաւորապէս եօնջան, կորինգանը, ձիակորեկը, և մանաւանդ bromus inermis անուանեալ խոտը:

Ռուսաստանի միջին գօտիում—խրբուկը խոտը պուրագի, վիկն-ի հետ (vicia, вика), ցորենխոտը, աղուէսախոտը և երեքնուկը կամ սիրի-սիրին. իսկ հիւսիսում վերջինս և մանաւանդ ցորենխոտը, ինչքան մեծ նշանակութիւն ունի խոտացանքը Ռուսաստանի գիւղատնտեսութեան համար, երևում է նրանից թէ ինչ մեծ տարբերութիւն կայ ցանովի և միւս տեսակ խոտհարքների մէջ: Մոսկուայի գիմատիօի գիւղատնտես Բաժանովի*) ասելով մի դետետին խոտհարքը հիւսիսային Ռուսաստանում տալիս է միջին թուով.

Չոր դաշտի խոտհարքներից	65	պուղ.
Անտառի թալանների »	70	»
Հովիտների »	95	»
Գարնանը ոռոգուող »	140	»
Արհեստական ցանովի »	200	»

Աւելի հարաւային և տաք նահանգներում պ. Դեակովի հաշուով դետետին խոտհարքը տալիս է միջին թուով.

Ինչ կարգի խոտհարքներից.	Վուրսկի նահ.	Վօրօնսկի նահ.	Նկատելի ընկույթովի նահ.
Դաշտային	96	68	78
Անտառի	90	92	—
Հովիտների	142	138	108
Գարնանը ոռոգուող	154	176	134
Արհեստական ցանովի	175	163	157

Միւս բոլոր հաւասար պայմաններում խոտացանքը 1¹/₂—2 անգամ աւելայնում է բերքը, չը հաշուած նա, որ ցանովի խոտը աւելի մաքուր և սննդարար է, քան բնական չայիբներից

*) Кормовая площадь Россіи. Полная энциклопедія Русскаго Сельскаго Хозяйства, СПб., 1901 г.

ստացուած փշերի հետ խառը և շատ անգամ ճշտ «կերը» ձոտացանքսի արագ տարածման, բացի աւելի առատ բերք ստանալուց, նպաստում է և նա, որ ուժասպառ, յոգնած տեղերը ցանկելով միջոց է տրւում հողին հանգստանալ, պարարտանալ բնական կերպով: Բացի այդ, վերջերս ապացուցուած է համարուում, որ եօնջան, սիրի-սիրին, կորինգանը և խոտերի միւս թիթեռակերպ ցեղին (papillonaceae) պատկանող տեսակները, չնորհիւ իրանց արմատների բացառիկ կազմի, կարողանում են իւրացնել օդից ազատ բորակածին և դրանով հարստացնում են հողը շատ մեծ կարևորութիւն ունեցող նիւթերով:

Մինչև խոտերի ցանկը Ռուսաստանում հողը 2 տարի ցանուելուց յետ մի տարի հանգստանում էր: Հիմա, խոտացանքսի չնորհիւ միջոց կայ այդ տարին չը կորցնել, ստանալ 2 անգամ առաջուանից աւելի խոտ և բացի դրանից պարարտացնել հողը: Նամանաւանգ դա կարևոր է այն պատճառով, որ խոտերի ցանքը առանձին աշխատանք չէ պահանջում, իսկ մոտ մը թանգ չէ: Խոտի սերմ ամեն մէկը կարող է ժողովել հէց իր բնական չայիրներից: Դրա համար հարկաւոր է միայն խոտի հունձը խոտհարքի լաւ տեղերում յետաձգել 2 շաբթով, մինչև սերմը սկսի հասնել և դեղնել: Այդ ժամանակ խոտը կարելի է հնձել և արորելով անասունների կամ մարդկանց ոտքերով բաժանել խոտերի հասկն ու սերմը ձղնոտից: Ցանկացողները կարող են խոտերի սերմը գնել նաև շուկայում*) 4—10 ուղբով շատ մանր սերմ ունեցող խոտերի պուղը:

Առհասարակ խոտը ցանում են աշնանը կամ զարնանը միւս ցանքսերի հետ, երբ հացահատիկը արդէն ցանուած և տափուած է լինում:

- Նայած խոտին, սերմի քանակութիւնը տարբերուած է. կորինգանի, քիւրուչնայի սերմ վերցնում են 6 — 12 պուղ. եօնջի » » 1¹/₂ — 2 »
- Երեքնուկի (սիրի-սիրի), որոմնի 3/4 — 2 »

Նայած սերմի մաքրութեան, մեծութեան, հողի պարարտութեան, Ցանքսը հեշտացնելու համար, խոտի սերմերի հետ խառնում են աւազ, կամ աւազային հող, որպէս զի կարելի լինի ցանքսը անել հաւասար և այն չափով, ինչ չափով անում է ցորենի և գարու ցանքսը:

Խոտերի սերմերը ծլում են ցորենի եւ գարու հետ, բայց

*) Խոտերի սերմեր կարելի է գտնել կամ Երևան կամ լալտնի սերմափաճանների մօտ՝ Մոսկուա Իմմերի, Թիֆլիս, Կվէէտի և այլն:

մնում ճնշուած մինչև հացահատիկների հնձելը, որից յետոյ արտերը սկսում են կանաչել ցանած խոտով, իսկ հետեւեալ տարին հնձուում են:

- Մի անգամ ցանած խոտը հնձուում է 1, 2, 3, 4 տարի շարունակ, նայած տեսակին: Խրքուկը և քիւրուչնան հնձուում են ամեն մէկ տարի և տարին մի անգամ. երեքնուկը և ցորնախ. 2—3—4 տարի, տարին 1—2—3 անգ. եօնջան . . . 3—4 » » 2—4 »

Կովկասում տարածուած կարծիք է, որ խոտ կարելի է ցանել միմիայն ջրարբի տեղերում: Բայց դա չափազանցութիւն է: Ջրարբի տեղերը խոտերը ի հարկէ աւելի հունձ և բերք են տալիս, քան դեմի տեղերը. բայց եթէ մենք թողնենք տաք դաշտերը (ուր առանց ջրի ոչինչ չի բսնում), պէտք է ընդունենք որ ջուրը միայն ցանկալի է և ոչ անհրաժեշտ: Դա մանաւանդ ճշմարտութիւն է այն տեղերի համար, որոնք գտնուում են 5—6000 և աւելի բարձր տեղերում:

Իբրև ապացոյց վերը ասածներին, ես կարող եմ բերել օրինակ և կովկասի կեանքից: Թիֆլիսի, Գօրու և Բօրչալուի գաւառների սահմանապիսում, Մանգլիսի մօտ, Մօխիս գիւղում, գտնուում է Ն. Կավրիելի կալուածքը: Կալուածքը ունի 4500—6000 բարձրութիւն և բաղկացած է վարելահողից և արօտ ու խոտհարքներից, որոնք չեն կարող ջրուել: Պ. Կավրիելը մի քանի տարի առաջ սկսեց պարապել կաթնատնտեսութեամբ և մեծ կարիք էր զգում խոտի: 1896-ից դիմելով խոտի ցանքսին, սկզբում նա փորձեց ցանել ցորնախոտ, երեքնուկ և եօնջա, բայց վերջը կանգ առաւ ցորնախոտի և երեքնուկի վրայ, և այս բոլորն նրա բնական խոտհարքներից և արօտներից մօտ 35 դեա. կազմում են արհեստական խոտհարքները. գործը այնքան յաջող է գնում, որ խոտացանքսով սկսել են պարապել նրա հարևան գիւղացի թիւղները:

Վերջի 5 տարուայ փորձերի հիման վրայ երիտասարդ գիւղատնտեսը ընդունում է որ բնական խոտհարքների 85 պուղ խոտի տեղ, արհեստական խոտհարքից նա ստանում է 190 պուղ, այսինքն երկու անգամ աւելի: Իսկ թէ ինչքան արհեստական խոտի ցանքսը ձեռնտու է, երևում է հետեւեալ համեմատութիւնից: Մէկ դեսետին խոտհարքի վրայ ծախսուում է ուղբի.

	Բնական	Արհեստական
	խոտհարք:	խոտհարք:
Հողի վարձի արժէքը մօտ.	40	40
Աւրմ 1 ¹ / ₄ պ. = 7 ո. (4 տարի)	00	125

Յանկու և այլ մանր ծախքեր	00	025
Հունձ	50	50
Փողովել և բլուր կիտելը	35	65
Ընդամենը	1250	170

Մի դեպքում տեղը եկամուտ տալիս է (խոտի պուղը հաշուելով 15 կոպ.)՝ բնական խոտհարքներից (85 × 15 =) 1275 ռ. արհեստական » (190 × 15 =) 2850 »
 Չուտ արդիւնք ստացուում է՝ բնական խոտհարքից 075 ռ.
 » » » արհեստական » 1150 »

Այն ժամանակ, երբ խոտի պուղը նստում է՝

Բնական խոտհարքներից (125 : 85 =) 147 կոպ.
 Արհեստականից միմիայն (170 : 190 =) 89 »

Ինքն ըստ ինքնան հասկանալի է, որ պ. Կավրիեվի գիւղը բացառութիւն չէ կազմում մեր լեռնային գիւղերի մէջ: Կովկասի հողագործութեամբ և անասնապահութեամբ պարապող գիւղերից շատ շատերը գտնուում են նոյն բարձրութեան վրայ (4—6500 և այլն), ունեն նոյն չափ խոնաւութիւն, ոռոգւում են նոյնչափ «ել»-ով: Ես կ'ասեմ աւելին. Կավրիեվի խոտարքները հարթ չեն, հողը կաւային է. այն ինչ միւս շատ տեղերում լեռնային հողը սև է, աւելի բերրի և զիրքը աւելի հարթ (վարուող), քան Մոխիսում:

Ալեքսանդրապոլի, Նոր-Բայազէթի, Չանդեաղուրի, Կարսի և այլ շատ գաւառների լեռնային մասերը այնքան ցուրտ են, այնքան առատ են ոռոգւում անձրևներով, որ արհեստական խոտհարքներ այդ տեղերում, առանց ջրի, հեշտութեամբ կարող են առաջ գալ:

Անհրաժեշտ է, ի հարկէ, ընտրել կարելիին չափ խոնաւ — հարթ լանջեր, մանաւանդ դէպի հիւսիս ընկած, այսինքն այն տեսակ տեղեր, ուր հացահատիկները ցրտի պատճառով զրթուարութեամբ են բուսնում, կամ անձրևային տարիները «խեղդուում» են խրբուկով ևւ այլ որոմներով. ամեն մի լեռնային գիւղում այդ տեսակ հողեր կան և խոտի ցանկը այդ տեղերում կարող է զգալի կերպով աւելացնել ժողովրդի եկամուտը:

Բայց այդ, ինչպէս վերև ասացինք, խոտի ցանքսը միջոց կը տայ մեր ժողովրդին մտցնել բերքի փոփոխութիւն (ПЛОДОСМѢНЪ) և այդպիսով վերջ դնել հողերի յոգնածութեան, որ առաջ է եկել միատեսակ մշակութիւնից հացահատիկների համար. աւելացնելով խոտը — բնականաբար կ'աւելանայ անասուն-

ների թիւը, միջոց կը տրուի լաւացնել անասնապահութիւնը, լայնացնել կաթնատնտեսութիւնը: Շատացնելով անասունների թիւը, մենք կը ստանանք աւելի աղբ, աւելի առատ կերպով կը պարարտացնենք վարելահողերը և նոյն տարածութեան հողից բնականաբար կը ստանանք ներկայիցս շատ ևւ շատ աւելի բերք:

Մեր երկրի անասնապահութեան թոյլ կողմերից մէկն էլ նա է, որ անասունները Կովկասում չեն բաժանուած որոշ ցեղերի, չունեն այն առանձնայատկութիւնները, որ պահանջում է ժամանակը: Եւ իսկապէս: Այն ժամանակ, երբ Անդրըրկովկասը վերջին տասնեակ տարիների բնթափում կրած է բաւականին մեծ փոփոխութիւններ և ընդհանուր կուլտուրական, և արդիւնաբերական ու գիւղատնտեսական միւս ճիւղերի մէջ — անասնապահութեան վերաբերմամբ նա չարունակում է մնալ համարեա նոյն նահապետական դրութեան մէջ, ինչ դրութեան մէջ էր 100 տարի առաջ: Անցեալ դարումն էլ մենք ունէինք Ղարաբաղի նոյն գեղեցիկ նժոյգները, նոյն դիմացկուն, չարքաչ պայմաններին սովոր տեղական ձիւրը, որոնք հիմա էլ գնահատոււմ և ձիարչաւներում մրցանակներ են ստանում:

Չը նայած կեանքի փոփոխութեան, չը նայած ճանապարհների լաւանալուն, կառքերի առաջ գալուն, լծուող աւելի ուժեղ ձիերը մենք ստանում ենք... Ռուսաստանի խորքերից: Բնական պայմանները շատ նպաստում են, որ Կովկասի կաղնի ու հաճարի անտառների չրջանում լայնանայ խոզապահութիւնը, զարգանայ այն չափով, ինչ չափով պահանջում է մեծացած և որբացած շուկան: Դժբախտաբար 1901 թուի ցուցահանդէսը պարզեց, որ մեզ մօտ չեն զարգանում ու տարածւում ոչ միայն բերքչերի նման մաքուր և ձեռնտու ցեղեր, այլ և խոնուրդներ՝ տեղական ցեղի աւելի ազնուացածի հետ:

Այն ոչխարը, որ պահւում է այսօր Կովկասում մսի, բըրդի, կաթի համար — պահւում էր և 100 և 1000 տարի առաջ: Թուշի ցեղը իր համեղ մսով, միջակ բրդով ու կաթով վրաստանում, հայ-թուրքական չրջանի Մաղըխը իր խոշորութեամբ ու ճարպով, պողաւոր ոչխարը իր բրդով ու բաւարար կաթով — բայց վատ մսով: Իմերէթում — այս բոլոր ցեղերը կային և շատ առաջ: Ծիչտ է, Գանձակի նահանգի դուխօրօր գաղթականները 30-ական թուականներին իրանց հետ բերած էին նուրբ բուրդ տուող մերինոսներ, բայց այդ ցեղը չի տարածւում, չնորհիւ չը կթուելուեն և անհամ մսի:

Նոյն անշարժութեան մէջ են՝ և մեր մեծատաւարի ցեղերը՝ Յուցահանդէսի առթիւ կայացած ժողովների մէջ պ. պ. Կանցէլմախերը, Ալ. Քալանթարը և ուրիշները մասնաճիւղ անելով այդ անշարժութեան վրայ, խոստովանուում էին մի և նոյն ժամանակ որ Կովկասի մեծատաւարի ցեղերը նոյն իսկ լաւ ուսումնասիրուած չեն: Մենք գիտենք ընդհանրապէս, որ Կովկասի մեծ շղթայի ու իր փոքուածքների վրայ արածուում է մեծատաւարի աւելի մանր. Օսի, լեռնականների ցեղը (8—12 պուղ. քաշով), իսկ Անդրկովկասում աւելի խոշոր ցեղ (12—15 պ.)՝ Ղազարի, Քեաւառի, Շորագեալի ցեղի անուան տակ: Չլղբի կամ Արգահանի տաւարը յայտնի է իբրև բաւարար մտացու ցեղ, իսկ դուխոբորների մոխրագոյն կամ ոսի տաւարը իբրև ցեղ ամենից խոշորը: Յայտնի է, վերջապէս, որ սարի տաւարը միշտ աւելի մանր է քան դաշտինը, չոր չրջանինը աւելի չաղ, իսկ խոնաւինը նիհար: Բայց... այս ամենը դեռ բաւական չէ: Մենք չունենք տեղեկութիւններ այդ ցեղերի կամ տեսակների առանձնայատկութիւնների մասին: Ուզեցած ժամանակ մենք չը գիտենք որտեղ գտնենք լաւ մտացու, որտեղ լաւ լծկան, որտեղ լաւ կարնատու ցեղ: Մեր մեծատաւարի բոլոր յայտնի ցեղերը և կիճելու համար են, և լծելու, և միս ստանալու, այսինքն ամեն բանի համար են ընդհանրապէս, բայց և ոչ մէկ բանի մասնատորապէս: Այս դրութիւնը բաւարար էր 100, 50 տարի առաջ, երբ անասնապահութիւնը նատուրալ չրջանի մէջ էր, բայց հիմա չի համապատասխանում փոխուած պայմաններին: Վերջինս պահանջում է ճիւղերի բաժանում, որպէս զի անասունների մէջ զարգացած լինի մի յատկութիւն, բայց զարգացած զգալի չափով: Ասածիս անհրաժեշտութիւնը լուսարանելու համար, բաւական է յիշեցնել, որ Եւրոպայի բեռնակիր ձիերը ոչ միայն 2—3 անգամ ուժեղ են մեր ձիերից, այլ և գոմէշներից:

Խոզերը իրանց ծանրութեամբ և մեծութեամբ մեր 5—7—10 պուղանոց քաշից հասցրուած են մինչև 15—20 և նոյն իսկ 30 պուղի:

Մեծատաւարը Եւրոպայում քաշում է 40—50 պ. և աւելի, այն ինչ 20 պուղը մեզ մօտ հաշուում է միջակից բարձր: Միջակ կովը մեզ մօտ տալիս է 30—40 պ. կաթը, այն ինչ Եւրոպայի կաթնատու կովը վատ է հաշուում, եթէ տալիս է 100 պուղից պակաս. միջակ տարեկան կիթը այնտեղ 150 պ. է, իսկ լաւը՝ 200 պ. և աւելի: Եւ այսպէս ամեն ճիւղում:—Եւրոպայում ուշադրութիւն է դարձրած մի յատկութեան վրայ և այդ յատկութիւնը զարգացրուած կարելիին չափ: Նոյն բանին ձգտելու ենք և մենք: Երկրի այս կամ այն անկիւնում կատարած անհատական

փորձերը ցոյց են տալիս, որ լաւ սնունդի չնորհիւ Կովկասում ստացուած են և խոշոր, ուժեղ ձիեր և ահագին մեծութեան խոզեր և կաթնատու կովեր ու լծկան եղջեր, որոնք շատ քիչ են տարբերուում եւրոպական ազնուացրած ցեղերից: Եթէ բաւարար սնունդի հետ մեր հասկացող գիւղացիները հոգ տանէին և տեղական ցեղերի ազնուացման մասին, մենք կ'անէինք շոշափելի քայլ դէպի առաջ: Դրա համար հարկաւոր է գլխաւորապէս մի բան: Որոշելով առաջուց ինչ յատկութիւն աւելի ձեռնտու և գնահատելի է այս ինչ չրջանում—խոշորութիւն, միս, բուրդ, ոյժ, կաթը—հարկաւոր է պահել, սնունդ տալ և բազմացնել գլխաւորապէս այդ, ցանկալի յատկութիւն ունեցող, ջոկովի անհատները... Այդ միջոցով գլխաւորապէս առաջ են կած և եւրոպական ազնիւ ցեղերը:

Ճիշտ է, մենք ունենք օրինակներ՝ ինչ յաջողութեամբ սնուում են Կովկասում և ձիերի, և խոզերի, և մեծատաւարի եւրոպական մի քանի տեսակները, շատ տեղեր յաջողութեամբ խաճուում և մեծիմներ են ստացուում տեղական և եւրոպական ցեղերի միացումից: Այնուամենայնիւ մի բան անհրաժեշտ է, որ տեղական ազնուացրած ցեղը աւելի կը համապատասխանէ տեղական աշխարհագրական, կլիմայական և այլ (չատ անգամ անորոշելի) պայմաններին, քան օտար երկրում ու այլ պայմաններում ստեղծուած տեսակը: Թէ ինչքան մեծ դեր են խաղում տեղական պայմանները, դրան ապացոյց է և մեր երկրի կաթնատնտեսութեան այլ և այլ ձիւղերի դրութիւնը:

Դիմելով կաթնատնտեսութեան, չափազանցրած չեմ լինի, եթէ ասեմ, որ իր բազմակողմանիութեամբ կաթնատնտեսութեան վերաբերմամբ Կովկասը բոնում է բացառիկ դիրք: Մածունը, կէֆիրը և որոշ չափով կումիսը տարածուած են Եւրոպայում ու Ամերիկայում Կովկասից: Առողջապահական, անդի, համեղութեան կողմից այս կաթնեղէնների դերը ընդունուում է շատ և շատերի կողմից: Դրանց գործածութիւնը տարեց տարի ստանում է աւելի և աւելի լայն ծաւալ: Հում, պատրաստի իւղի տեսակների մէջ Կովկասում յայտնի են՝ կարագը և հալած իւղը, սերը, արաժանը (հում սերը), թթուած սերը (ուսմների սմտանան), դայմախը (կիսաչորացրած ու թթուեցրած սերը), չորացրած սերը (Ալարիայի և Փոքր-Ասիայի չրջաններում): Իւղ հաբելիս, մնացորդից բաժանուում է չոր կամ թանը (այրանը), որից չորացնելով ստացուում է չորաթան (ղուուութ), որ տալիս է մեր աղքատ ժողովրդին յայտնի թանապուրը:

Վերջապէս, պանրի տեսակներից յայտնի են՝ օսի (կամ կորի), թուշի, թարաքեամի (Շիխլէի), Ալարիայի պանիրները:

ինչպէս և Դարալագեազի բղուղը, Ալեքսանդրապոլի «մթած» պանիրը, անիւղ ջիւր և թել պանիրը, Մինգրելիայի սուլգունը *):

Կաթնաստանտեսութեան այս բազմակողմանի ճիւղերից դիմելով ստացուող մթերքների որակութեան, մենք ստիպուած ենք, դժբախտաբար մասնանիշ անել շատ բացասական կողմերի վերայ: Ինչպէս մեր իւղերը, այնպէս և պանիրները արժէք չունեն երկու պատճառից՝ առաջին, որ կեղտոտ են, երկրորդ՝ չունեն որոշ, համեղ, գնահատուող յատկութիւն: Իւղը մեղ մօտ ստանում են կամ արածանից կամ մածնից: Արածան ստանալու համար կաթը վրանների տակ «փռում» են տաշտերում 1—1½—2 օրուայ ընթացքում և փռած կաթի երեսից հաւաքում արածանը: Արածանից կամ մերած մածնից փայտէ մեծ կոթերում կամ կաշուէ պարկերում «հաւաքս» են անում 5—10—15 օր, նայած կովերի քանակութեան: Երբ հաւաքօր հասնում է մի քանի պուղի, ածում են կաւէ, փայտէ խնոցիների կամ կաշուէ պարկերի մէջ և հարում: Մի քանի ժամից թանը բաժանւում է կարագից, որ պահում են վրան աղ անելով, մինչև հալել: Ստացում է հին, խառը համ ունեցող մթերք: Եթէ այս ամենի վրայ աւելացնենք և այն, որ փռուող կաթը լինում է մեծ մասամբ բաւականին աղտոտ, զանազան կենդանիներից վերցրած, մեղ հասկանալի կը դառնայ, թէ ինչու այս բոլոր ճանապարհները անցնելով Կովկասի իւղը լինում է մեծ մասամբ անմաքուր, առանց նրբութեան և հետեապէս՝ առանց արժէքի, այն ինչ ամենափոքր փոփոխութիւնը իւղ պատրաստելու մէջ կարող էր զգալի կերպով լաւացնել կարագի յատկութիւնը և բարձրարժեքի դիւղացու ստացած եկամուտը:

Դրա համար հարկաւոր է միայն սերը կաթից բաժանելու համար գործ ածել սեպարատօրներ:

Լուգվիզ Նօբելի Ֆիրմայի պատրաստած սեպարատօրներից «Ալֆա լիւիպուտը» բաժանում է ժամը 3½ վեցրօ կաթը սերից և արժէ 50 ռ., Ալֆա կօլիբրին, որ բաժանում է ժամը 10 վեցրօ, արժէ 75 ռ., Ալֆա բէրին (20 վեցրօ ժամը)—145 ռ. և այլն:

Բացի արագութիւնից և մաքրութիւնից սեպարատօրները միջոց են տալիս աւելի մաքուր կերպով բաժանել սերը կաթից և հետեապէս ստանալ միևնոյն կովից աւելի մեծ քանակութեամբ կարագ: Այն ծախսը, որ անելու է գիւղացին սեպարատօրի վրայ, նա կը վերադարձնէ հէնց առաջին տարին՝ ստանալով միւս տարիները զգալի չափով զուտ արդիւնք:

*) А. Калантаръ. Молочное хозяйство на Кавказѣ. Т. 1901.

Պանիր չինելիս, ճիշտ է, հաւաքս չի անւում, բայց տեղի են ունենում այլ բացասական կողմեր: Պանիր ստանալու համար, ինչպէս յայտնի է, հարկաւոր է նոր կթած կամ քիչ տաքացրած կաթը մերկ որոշ բաղադրութեամբ «մերանով», որ արտադրում է կաթով սննդուող գառների ու հորթերի շիրտունը (ստամոքսի ծալքեր ունեցող մասը):

Եւրոպայում և մեղ մօտ օտերը այդ լաւ հասկանում են և պանիր մերկու համար գործ են ածում միմիայն մանուկ կենդանիների շիրտունը իր մէջ գտնուած «մերանի» (մակարդուած պանրի) հետ: Բայց մեր ժողովուրդը շիրտունի հետ միասին «մերանի» վրայ աւելացնում է և շատ աւելորդ բաներ՝ աղ, շիւր, մեղր, քիչմիշ, ցորեն, քայախ, ձու, սոխ, ուրցը, հոն, և ուրիշ պտուղներ ու բոյսեր:

Սրանցից ամեն մէկը եթէ չի էլ տալիս պանրին որոշ չափով իր համը, յամենայն դէպս ծածկում է իսկական մերանի օյժը և գիւղացուն շատ անգամ պահում է մթութեան մէջ մերանի քանակութեան վերաբերմամբ: Հետեանք լինում է նա, որ պանիրը մակարդուած է ոչ այնպէս, ինչպէս պանկալի է:

Մակարդուելուց յետոյ պանիրը մղում և բաժանում են շիճուկից: Օտերի հոգակուած պանիրը նախ բաժանւում է շիճուկից ձեռքով, հէնց այն ամանի մէջ, ուր մերում էր պանիրը: Յետոյ պանիրը մղում են վերջնականապէս յստուկ կլոր փայտից շինուած ամանների մէջ, որից յետոյ վրան աղ են անում, թողնում մի-երկու օր և պահում աղաջրի մէջ: Թուչերը մակարդուած պանիրը բաժանում են մի քանի կտորի, ածում զատ զատ պարկերի մէջ և քամում, ժողովելով պանիրը պարկի մի անկիւնում: Լաւ քամուելու համար պանրի վրայ առաջի գիշերը դնում են ծանրութիւն (քարեր): Յետոյ պանրի բլիթի վրայ աղ են անում և դնում կաշուէ պարկի մէջ, որ ժամանակ առ ժամանակ շուռ են տալիս, որպէս զի աղաջուրը ամեն կողմից ազդէ պանրի վրայ: Թարաքամաները քամած պանրի բլիթը, նախ քան աղ անելը եփում են շիճուկի մէջ, կամ դնում արևի տակ, որպէս զի նա ստանայ գեղին գոյն, յետոյ կտրտում են և դնում աղաջրի մէջ:

Պանրագործութեան վերջ յիշուած օտի և թուչի ձևերը վերջերս սկսուել են տարածուել Կովկասում: Մտցնելով կաթի ամիւր մաղի և գործուածքի միջոցով (մաքրութեան համար) տալով պանրի բլիթներին դուրսի ձև, շորհիւ յստուկ պատրաստուած «չանախներ», գործ ածելով շիրտունից ստացած լաւ մերան և մաքուր աղ—Թիֆլիսի բախկալները բաւականին կատարելագործած են տեղական անբաշ պանիրը...

Այնուամենայնիւ ժողովրդի ստուար մեծամասնութիւնը, Կողկասում անասնապահութեան և կաթնատնտեսութեան այլ և այլ ճիւղերի վերաբերմամբ, հետևում է նահապետական ձևերին և ստանում շատ չնչին եկամուտ:

Ի նկատի ունենալով մի քանի մասնագէտների կատարած հաշիւները *) կարելի է ընդունել, որ ընդհանրապէս (առանց վերածելու անասուններին տեսալիների) անասնապահութիւնից ստացուած եկամուտը միջակ տարին հաւասար է անասունների արժէքի կէսին, իսկ զուտ արդիւնքը—արժէքի 1/5-ին. հաշուելով միջակ մեծատաւարի (1 կով, հորթ, եզի, 5 ոչխարի, ձիու, աւանակ) զինը 20 ու., նրա տարեկան տուած եկամուտը կը լինի 10 ու., իսկ զուտ արդիւնքը 4 ուրբի: Վերը բերուած թուերի հիման վրայ մենք կարող ենք ընդունել, որ Անդրկովկասում միջակ անձի վրայ հաշուում է անասուններ. 39 մեծատաւարի հաշուով, 27₈₀ ու. արժողութեամբ, որից ամեն անձ միջին թուով (կաթով, մսով, աշխատանքով) ստանում է 13₉₀ ու. տարեկան եկամուտ և 5₅₆ ու. զուտ արդիւնք:

Գրականութեան մէջ անասնապահութիւնից ցոյց տուած եկամուտը այս թուերից քիչ պակաս է:

Երևանեան նահանգի միջակ ընտանիքների բիւզըձէներին նայած **), օրինակ ամեն մէկ անձնաւորութեան ստացած ընդհանուր եկամուտի 397 ուրբուց, անասնապահութեան ճիւղերից ստացուած եկամուտը հաւասար է 94 ու.: Մի քանի տարի առաջ կատարուած հետազոտութիւնների հիման վրայ ***) եւ ընդունած եմ որ Երևանեան նահանգում և Կարսի շրջանում միջակ անձնաւորութեան տարեկան ստացուածքի 39₂₃ ուրբուց 11₈₄ ուրբին ստացւում է անասնապահութիւնից: Այս թուերը քիչ ցած են վերը նշանակուած 13₉₀ ուրբուց, բայց դա բացատրւում է նրանով որ վերջի թուի մէջ մտնում է և ձիերի ու եզների, այսինքն աշխատող անասունների տուած արդիւնքն ու օգուտը, այն ինչ առաջի թուերում այդ եկամուտը ցոյց է տրուած հողագործութիւնից ստացուած եկամուտի հետ...

Յենուելով վերը բերուած թուերի վրայ, մենք կարող ենք ընդունել, որ Անդրկովկասի անասունների ամբողջ քանակութիւնը 6,703 հազ. մեծատաւարի հաշուով և 134,052 հազ. ու. արժողութեամբ՝ տարեկան բերում է մօտ 67,026 ու. եկամուտ:

*) „Кавказъ“ въ с. х. отношеніи въ 1899 г. Тифлисъ, 1900 г.

***) Опытъ изслѣдованія с. хоз. Эрив. губ. и Карскаго обл. Т. 1896 г.

***) Ibid.

Մեծատաւարը պահելու համար արօտի և խոտհարքի հողի վարձի ծախս է լինում մօտ 5 ու. (2—1¹/₂ ու. ամառուայ և ձմեռուայ արօտի և 3—3¹/₂, 1¹/₂ դեսետին խոտհարքի վարձ), իսկ ընդամենը 33₅ միլ. ու. (6₉₅ ու. անձի վրայ): Դուրս դալով այդ գուժարը անասնապահութեան ընդհանուր եկամուտից, մենք կը ստանանք 33₅ միլ. ու. (7. ու. անձի վրայ) զուտ անասնապահութիւնից ստացած եկամուտ (առանց հողի), որից անասունների արժէքի 20⁰/₀ կամ 26₈ միլ. ու. (5₅₆ ու. անձի վրայ) կապիտալի տոկոսն է, իսկ մնացած 67 միլ. ու. (1₄₄ ու. անձի վրայ) աշխատանքի վարձ:

Անասնապահութիւնից ստացուած այս ամբողջ եկամուտը ստացւում է զանազան ճիւղերից՝ և մսից, և կաթնեղէնից, և կաշուից, և կենդանի ուժով աշխատանքի համար: Որոշել ճշտօրէն անասունների տուած այս բարիքների քանակութիւնը և արժէքը, դժուար է. այնուամենայնիւ այդ եկամուտը ընդհանուր առմամբ բաղկացած է հետևեալ մասերից.

1) Մեծատաւարի մօտ 1/3 մասից—թուով 1254 հազ. պուղ 25,080 հ. ու. արժողութեամբ ստացւում է գլխաւորապէս ֆիզիկական ոյժ հողագործական աշխատանքների համար: Այդ աշխատանքի արժէքը հաշուելու է հաւասար մօտ 12,540 հ. ու. (26 ու. անձի վրայ): Կովերից ու մատալիներից (թուով անասունների 1/3 մասի, կամ 1,254 հ. ու. արժողութեամբ) ստացւում է միջին թուով 30-ական պուղ կաթը, որից շինուում է՝

- ա) 1-կան պ. իւղ, 10 ու. արժողութեամբ, կամ ընդամենը 1,254 հ. պ. արժողութեամբ 12,540 հ. ու. (26 ու.)
- բ) 2-կան պ. քաշած կամ ճիւ պանիր, 1¹/₂ ուրբով պուղը, կամ ընդամենը 2,508 հ. պ., արժողութեամբ 3,762 հ. ու. (08 ու.)
- գ) 10₅-կան պուղ կամ 1/4 պուղ կաթ, մածուն, խիժ կային, 40 կ. պուղը արժողութեամբ, կամ ընդամենը 6,270 հ. պ., արժողութեամբ 2,508 հ. ու. (050 ու.)

Բացի այդ, մեծատաւարի (մնացած 1/3 կամ 1,254 հազարի) մօտ կէսը կամ ամբողջ տաւարի 1/6 մասը (627 հազ. հատ, արժողութեամբ մօտ 12,540 հ. ու.) գործ է ածուում իբրև մնացուել տալիս է.

- ա) միս 627×6=) 3,762 հ. պուղ, արժողութեամբ (2¹/₂ ուրբով) 9,405 հ. ու. (195 ու.)
- բ) կաշի (627 հազ., հատը 4 ուրբով) 2,508 հ. ու. (050 ու.)

- 2) Մանրատարից ստացուած է.
- ա) բուրդ, 4-կան ֆունտ (11 միլ. $\times 4 =$)
11 միլ. պուզ, հաշուելով պուզը 6 ու.,
արժողութեամբ 6,600 հ. ո. (14 ո.)
 - բ) պանիր 55 միլ. կիթան ոչխար-այծից
 $\frac{1}{2}$ -կան պուզ, 275 միլ. պուզ, 3 ու.
պուզը, արժողութեամբ 8,250 հ. ո. (17 ո.)
 - գ) միս $\frac{1}{4}$ մասից կամ 2,750 հ., 3-կան
ու. հատը 8,250 հ. ո. (17 ո.)
 - դ) մորթի 2,750 հազ. հատ 40 կոպէկով 1,100 հ. ո. (0₂₃ ո.)

3) Խոզից ստացուած է գլխաւորապէս միս, ճարպ և մասամբ ճագար (կոշտ մազ սակ): Ընդունելով, որ ամեն տարի մորթուած է կենդանի խոզերի (386 հազարի) $\frac{1}{3}$ մասը (129 հազ.) հատը 8 ուրբի, արժողութեամբ 1,032 հ. ո. (0₂ ո.):

4) Չի, ջրի, աւանակներից (627 հազ.) ինչպէս և ուղտերից (48 հ.) 727 հազ. մեծատաւարի հաշուով և 14,460 հ. ու արժողութեամբ, ստացուած է գլխաւորապէս աշխատանք, բայց և մի քիչ միս ու բուրդ: Ընդունելով որ այդ եկամուտը կազմուած է անասունների արժէքի մօտ $\frac{1}{2}$, մենք կ'ունենանք որ այդ կարգի անասունների եկամուտը կազմուած է 7230 հ. ո. (15 ո.):

Ամբողջով վերը ասածները, մենք կը ստանանք, որ կովկասում միջակ տարին անասնապահութիւնից ստացուած է եկամուտ.

Ինչ բարիքներով.	Ընդամենը	Մի անձի վրայ ուրբի.	
	հազ. ո.	Գիւղական ազգաբնակչութիւն.	Երկրի ամբողջ ազգաբնակչ.
Կաթնեղէններով	27,060	564	492
Մսով	18,687	390	340
Բրդով և մազով	6,600	138	120
Կաշուով	3,608	075	065
Աշխատանքով	19,770	413	360
Ընդամենը	75,725	1580	1377

Չը հաշուած անասուններից ստացուած աշխատանքի արժէքը, անասնապահութեան բոլոր ճիւղերի եկամուտը կը հասնի ընդամենը 56 միլ. ո.

Գիւղական ազգաբնակչութեան միջակ անդամի . . . 1167 ո.
Ամբողջ երկրի » 1017 »

Այս թուերի իմաստը գնահատելու համար անհրաժեշտ է համեմատել զրանց միւս երկրների թուերի հետ: Դժբախտաբար դա միայն մօտաւորապէս կարող ենք անել, որովհետև անասնապահութեան միջերկրների գները զանազան երկրներում

զգալի չափով միմեանցից տարբերուած են: Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներում, օրինակ՝ *) կովի գինը հաշուած է 535 ո., մնացած՝ մեծատաւարի 408 ո., Գերմանիա մօտ—100 ո. մեծատաւարը. այդ գների համեմատ մենք կ'ունենանք որ միջակ անձնաւորութեան վրայ բոլոր անասունների արժէքը Աւստրիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Միացեալ-Նահանգներում հաւասար է 58, 58, 54 և 52 ո.:

Եթէ անասունների եկամուտը կովկասի համեմատ ընդունենք հաւասար անասունների արժէքի կշիռն, յիշեալ երկրներում ամեն անձնաւորութեան վրայ անասնապահութիւնից ստացած եկամուտը կը լինի մօտ 29, 29, 27 և 26 ուրբի կամ 3 անգամ կովկասից աւելի:

Աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ կան կաթնատնտեսութիւնից ստացուած եկամուտի մասին: Կովկասում, ինչպէս վերևում տեսանք, կովից ստացուած է 30 պ. կաթը, իսկ մի անձի վրայ 138 պուզ. կամ 11 վեգրօ, և որ կաթնատնտեսութեան տուած ամբողջ եկամուտը հասնում է 492 ուրբու:

Իսկ միւս երկրներում պ. Բաղցիցի հաշուով՝

Միջակ անձնաւորութեան վրայ ստացուած է կաթը.	Գրանիա, Շվեդիա, Շվեյցարիա	675, 438, 381	վեգրօ.
Հօլլանդիա, Միաց.-Նահ., Գերմանիա	326, 302, 293	»	
Ֆրանսիա, Անգլիա, Աւստրօ-Ունգ.	170, 146, 185	»	
Ճինլանդիա, Լեհաստան, Եւրոպ. Ռուս.	488, 150, 73	»	
Հնդկաստան, Իտալիա	139, 90,	»	

Այս թուերի համեմատ հաշուած է և զանազան երկրների կաթնատնտեսութիւնից ստացուած եկամուտը մի անձնաւորութեան վրայ, նոյն Բաղցիցի հաշուով հաւասար է.

Գրանիա, Շվեդիա, Շվեյցարիա	405, 263, 229	ու.
Հօլլանդիա, Գերմանիա, Միաց.-Նահ.	195, 176, 151	»
Ֆրանսիա, Անգլիա, Աւստրօ-Ունգարիա	117, 100, 93	»
Ճինլանդիա, Լեհաստան, Եւրոպ. Ռուս.	244, 75, 30	»
Հնդկաստան, Իտալիա	56, 36	»

Թուերը ակնհեր կերպով պարզում են՝ ինչքան մենք յետ ենք մնացած միւս ազգերից, և ինչքան զեռ աշխատելու ենք ստաջադէմ երկիրներին մօտենալու համար:

ԳԼ. III.

Անասնապահութիւնից և կաթնատնտեսութիւնից ստացած եկամտը բարձրացնելու միջոցներ.—Վրթական հիմնարկութիւններ.—Վաթի արտահանութիւնը դէպի քաղաքները.—Նւղադործութեան և պանրագործութեան կատարելագործած ձևեր.—Վապիտալիտական ձևի բացասական կողմերը.—Ընկերութիւնների և համայնական ձեռնարկութիւնների դերը տեխնիկայի և առևտրի զարգացման վերաբերմամբ.—Սիրիկայի, Ամերիկայի և Գանիայի օրինակները:

Հսկտեմբեր ամսում Թիֆլիսում կայացած Կովկասի անասնապահների և կաթնատնտեսների ժողովների նպատակներից մէկն էլ այդ ինչորի պարզելն էր, այսինքն ինչ միջոցներով կարելի է բարձրացնել ներկայումս անասնապահական ճիւղերից ստացած համեմատաբար չնչին եկամուտը: Թողնելով մի կողմ այդ ժողովներում խօսուածների մանրամասնութիւնները, առաջարկուած բոլոր միջոցները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ 1) ինչ միջոցներով տարածել տեխնիկական գիտութիւններ և 2) ինչ միջոցով բաց անել աւելի լայն շուկայ անասնապահութեան այլ և այլ մթերքների համար և զբանով բարձրացնել ստացուող մթերքների գները:

Առաջի հարցի մասին ես երկար չեմ խօսիր: Ինքն ըստ ինքեան պարզ է, որ կաթնատնտեսութեան և անասնապահութեան շահերի պաշտպանութեան համար ժողովի կողմից ընտրուած յատուկ մարմնի կազմակերպելը, չրջող մասնադէտ-վարպետների նշանակելը՝ զանազան տեխնիկական նորմուծութիւններ տարածելու համար, ինչպէս և ալպեան (լեռնային) փորձնական-գիտական կայարանի բաց անելը Անդրկովկասի որ և է անասնապահական վայրում—չատ ցանկալի կը լինէր:

Բայց, ստանալու չէ և նա, որ այդ հիմնարկութիւնները ով գիտէ դեռ երբ բացուեն. չինովնիկական ձեռնարկութիւնները միշտ ունեն իրանց խոշոր թերութիւնները, որոնցից զուրկ չեն լինի և վերը նշանակուածները. միւս կողմից, անհերքելի է, որ մինչև օրս կատարուած փոփոխութիւնները կաթնատնտեսութեան մէջ առաջ են եկած չնորհիւ շուկայի պահանջի և մասնաւոր մարդկանց նախաձեռնութեան:

Անկասկած, այդ նախաձեռնութիւնը շուկայի լայնանալու հետ միասին կը խաղայ մեծ դեր և ապագայում: Խնդիրը, ուրեմն, դալիս է նրան, թէ ինչ ձեռնարկութիւն և անասնապահական ճիւղ այս բոլորի ամենաձեռնտուն և ամենաշահաւէտն է Անդրկովկասում:

Կաթի վաճառումը այդ տեսակէտից արժանի է լուրջ ուշադրութեան:

Թիֆլիսում (ինչպէս և միւս քաղաքներում) կաթի պուրը ծախուում է 2—1¹/₂—և ամենացածր 120 սուբլով:

Նոյն կաթը Կովկասի զանազան անկիւններում գնահատուում է 40—60 կոպ.: Անկասկած, այն բոլոր արօտ և խոտհարք ունեցող լեռնային գիւղերը, որոնք 5—15 վերստի վրայ են, երկաթուղիներից, լաւ շահ կարող են ստանալ, եթէ զբաղուէին կաթի արտահանութեամբ դէպի քաղաքները:

Փոխադրութիւնը այդ դէպքում (հաշուելով և յատուկ մտադեայ ամանները, և սառուցի պահելը, և երկաթուղու ծախքերը, և կորուստը) կը նստէր բաւականին արժան և ամեն մի պուրը կաթը կը տար զբանով զբաղուողին 20—30 կոպէկ ներկայիցս աւել:

Նամանաւանդ ասածիս իրագործուելը հեշտանում է նրանով, որ երկաթուղու վարչութիւնը կաթնեղէն և մրգեղէն փոխադրելու համար իր գնացքների մէջ մացրած է յատուկ վազօճներ, որոնք ձմեռը տաքացուում են իսկ-ամառը սառցուում: Բացի այդ, շուտ փշանող մթերքները երկաթուղին տանում է մարդատար գնացքների հետ, փոխադրութեան վարձը վերցնելով ապրանքատար գնացքի հաշուով:

Ուշադրութեան արժանի է այս հարցի վերաբերմամբ և նա, որ այս դէպքում կաթ արտահանող գիւղերին և մասնաւոր անձանց աւելի ձեռնտու կը լինի պահել շատ կաթ տուող, թէկուզ աւելի մեծ արժէք ունեցող կովեր: Ակազեմիկոս Միւրզինշօրի *) հաշուած է որ 1000 ֆունտ (25 պուր.) քաշ ունեցող

*) Боталивъ, Справочная книга русскаго сельскаго хозяина.

լաւ կովը տալիս է մինչև 5000 ֆ. կաթ, սպառելով օրական 30-ական ֆ. ամենալաւ խոտ, կամ տարին 10,950 ֆ.:

Մի ֆունտ կաթ արտադրելու համար այս տեսակ կովը սպառում է ուրեմն 2 ֆ. խոտ: Այն ինչ փորձերը ցոյց են տուած, որ ամենալաւ կովերը 1 ֆ. կաթ տալու համար ուտում են միայն 1 1/2 ֆ. խոտ, իսկ վատ կովերը—մինչև 4 ֆունտ: Վախենալ, որ քաղաքները մեծ քանակութեամբ կաթ բերելով, կաթի գինը կ'ընկնի և այդ ճիւղը անձնոնտու կը դառնայ—սխալ է:

Թիֆլիս քաղաքի քիմիական լաբորատորիայի քննութիւններից երևում է, որ ծախուող կաթի մեծ մասը խարդախուած է զանազան անփնաս և փնասակար նիւթերով (ալիւր, կաւիճ, ջուր, սալիցիլի և այլն). թէ ինչ աստիճանի է համնում կաթի կեղծելը Թիֆլիսում—մենք ճշտօրէն չը գիտենք, բայց Մոսկուայում պրոֆ. Էրիսմանի *) հաշուով իւղի քանակութիւնը, իսկական կաթի 416 0/0-ի տեղ, շուկայում իջնում էր պատին 377 0/0-ի, ուտիսին 256 0/0-ի, մանր խանութներում 245 0/0-ի, Սիարովի հրապարակում 064 0/0-ի հայն:

Ահա ինչու, երբ մի ոմն Չիչկին կաթի առևտուրը Մոսկուայում դրեց լայն, բայց ազնիւ հողի վրայ, կաթի գինը այնտեղ չիջաւ, իսկ սպառումը մի քանի տարում աւելացաւ. երկու անգամ: Նոյն է և Կովկասի քաղաքներում: Վախենալով կեղծիքից շատերը կամ չեն գործածում կաթը, կամ գործ են ածում շատ փոքր չափով. հէնց որ համոզմունք կայայաւ որ այս կամ այն գիւղերը, ընկերութիւնները, ֆիրմաները ծախում են անարատ կաթ—կաթի պահանջը կը բարձրանայ ատանց ազդելու գների վրայ, կամ նոյն իսկ բարձրացնելով վերջիններս...

Սրան կը նպաստէ և այն հանգամանքը, որ կաթի կեղծելու դէմ կռուելու համար ներկայումս մշակուած են յատուկ պաշտօնական միջոցներ:

Առայժմ ես չեմ ուզում խօսել նրա մասին, որ երկաթուղուց հեռու վայրերը կարող են կաթը արտահանել կամ ենթարկելով նրան պատերիզացիայի (մինչև 60° տաքացնելու), կամ թանձրացնելով (մինչև 1/4) և յատուկ կողովներում փակելով:

Երկրորդ ճիւղը, որ մեծ ապագայ է խոստանում Կովկասում—դա շվեյցարական և եւրոպական այլ պանիրների պատրաստելն է: Թէն մենք չունենք մանրամասն հետազոտութիւն-

*) Молоко (Энциклопедич. словарь Эфрона).

ներ Կովկասի կովի կաթի յատկութիւնների մասին, բայց մի բան արդէն պարզուած է, որ մեր կովերի կաթը ընդհանրապէս աւելի խնոտ է, աւելի իւղ է պարունակում, քան եւրոպական կովերի կաթը:

Եւրոպայում կաթը պարունակում է	. 36 ⁰ / ₀ իւղ:
Եւրոպ. Ռուսաստանում	. 42 » »
Սիբիրիայում (ամառ և ձմեռ)	. 5—6 » »
Կովկասում	. 4—6 » »

Բացի այդ, շնորհիւ երկի լեռնային ընտիր արօտներէ, մեր Կովկասից ստացուած է այն տեսակ ընտիր պանիր, որ անկարելի է լինում ստանալ Եւրոպական Ռուսաստանում: Այս պատճառով Կովկասի պանիրները Ռուսաստանի շուկայում միշտ 1—2 ուրբով աւելի են գնահատուած Ռուսաստանի պանիրներից և տարէց տարի աւելի ու աւելի լայն ասպարէզ են բացում իրանց սպառման համար:

Թէ ինչքան շահաւէտ է պանրագործութիւնը եւրոպական ձևով, կարելի է եզրակացնել նրանից, որ կովի անքաշ, քաշուած և ոչխարի անքաշ պանիրները տեղական ձևով պատրաստուած ժամանակ ծախուած են պուղը 3—4, 1 1/2—3 և 4—5 ուրբով, այն ինչ նոյն քանակութեամբ կովից, նոյն քանակութեամբ ստացուած միայն եւրոպական ձևով պատրաստուած պանիրները (շվեյցարական, հոլանդական, բոկֆօր) արժեն 2—12, 6—8 և 15—20 ուրբի. այսինքն, եւրոպական ձևով պատրաստուած մթերքները երեք անգամ աւելի են գնահատուած, քան տեղական ձևով պատրաստուածները: Դա էր պատճառը, որ գիւղատնտեսական ճիւղերից և ոչ մէկը չի կրել Կովկասում (թէն շատ նեղ շրջանում) այն փոփոխութիւնը, որ կրել է պանրագործութիւնը և իւղ պատրաստելը եւրոպական ձևով:

Պանիր և իւղ եւրոպական ձևով պատրաստելու համար առաջի գործարանը շինած է Կովկասում բարձն Ալ. Ֆ. Կուչենբախը 1863 թուին: Կուչենբախի օրինակով միւս տարին բացուած է և Ալեքսանդրօպոլիֆ գերմանական կոլոնիայի համայնական գործարանը. 80-ական թուականներից, երբ Կովկասի պանիրները սկսուեցին արտահանուել Ռուսաստան, եւրոպական ձևով պատրաստուած պանրի գործարանները, կամ ինչպէս ասում են ժողովրդի մէջ, զավօղները, ստացան մի առանձին զարկ: 1899 թուին *) պանրի գործարանների թիւը Անդրկովկասում հասնում էր 15-ի, իսկ պատրաստած պանրի քանակու-

*) Краткія свѣдѣнія о состояніи с. хоз. на Кавказѣ, Т. 1900 г.

Թիւնը—13500 պուղի: Հիմա (1901) գործարանների թիւը հասնում է 23-ի, որոնք պատրաստում են ոչ պակաս 18,000 պչվէյցարական պանիր:

Ամեն մի նոր գործարան և վերջի երկու տարուայ ընթացքում պատրաստուած պանրի քանակութիւնը աւելացած է $\frac{1}{3}$ -ով (38⁰/0):

Պանրի գործարանները կենտրոնացած են Թիֆլիսի նահանգի Բօրչալուի գաւառի լեռնային մասում (Բաչքեչիթ և Լոսի), թէև մի գործարան կայ Կարսի շրջանում և մի ուրիշը Գանձակի նահանգում: Գործարանների մեծ մասը պատկանում են շվէյցարացիներին (Բերնի կանտոնից), որոնք սկզբում եկած են Կովկաս իբրև վարպետներ այս կամ այն արդէն գոյութիւն ունեցող գործարանը:

Վերջերս կատարելագործուած պանրագործութեամբ սկսել են պարապել և տեղացի հայերը, ռուսները, թուրքերը, վրացիք: Գործարանների մեծ մասը գտնուում են (12—24 տարով) կապալով վերցրուած ազնուականների հողերի վրայ—մի հանգամանք, որ խոշոր արդելք է հանդիսանում հողը հիմնականօրէն լաւացնելու համար (Չրելու, քարից մաքրելու, պարարտացնելու):

Գործարանները օգտուում են սեփական և վարձով վերցնող կովերի կաթով: Հին, աւելի հարուստ գործարանները ապա-հովում են իրանց սեփական կովերով, նորերը կովերի $\frac{3}{4}$ — $\frac{1}{2}$ -ը վերցնում են վարձով զանազան տեղերից. 8, 10, 15, նոյն իսկ 18 ոււրլով 4—5 ամիս պանրագործութեան շրջանի ընթացքում:

Բոլոր գործարանները ձգտում են ունենալ կարելիին չափ կաթնատու կովեր: Գրա համար նրանք բերում են կովեր Ռուսաստանից (Ղրիմի գերմանական կոլոնիաներից), բայց աւելի յաճախ գերադասում են խառնուրդով ազնուայնել տեղական ցեղերը եւրոպական ազնիւ ծագում ունեցող ցուլերի միջոցով: 40 տարուայ ընթացքում պ. Կուչներախին տեղական ցեղի և շվիցի ցուլերի խառնուրդից յաջողած է ստեղծել յատուկ կաթնատու ցեղ, որ իր խոշորութեամբ և կաթի առատութեամբ յետ չի եւրոպական կաթնատու ցեղերից: Կուչներախից վերցրուած հորթերը, մողիսները, ցուլերը ազնուայնում են և միւս գործարանների անասունների ցեղը:

Այն ժամանակ երբ Կովկասի գիւղերում միջակ կովի տը-ուած կաթի քանակութիւնը կարելի է ընդունել 20 պուղ, պանրի գործարաններում միջակ կովը տալիս է մօտ 52 պուղ, իսկ

Կուչներախի ընտիր կովերով գործարանում 100 պուղից ոչ պակաս:

Բոլոր գործարաններում կաթի առատ ժամանակ 4— $4\frac{1}{2}$ ամիս (մայիս—սեպտեմբեր) պատրաստում են պանիր, իսկ մնացած ժամանակ՝ կարագ իւղ: Կարագ պատրաստելու համար ամեն տեղ գործ են ածում սեպարատորներ և ամեն օր թարմ կաթից ստանում թարմ և քաղցր իւղ, որ մինչև քաղաք ուղարկելը (չարաթը 1, 2 անգամ) պահում են սառնանոցներում: Պանիրը պատրաստում է կովի անքաշ թարմ կաթից. շվէյցարական (էմմենտալ անուանեալ) պանրի ձևով: Թարմ կաթը, 30—60 պուղ քանակութեամբ, մեծ պղնձէ կաթսայում մեղմ տաքացնում են և մերում մաքուր շիրգօնի մերանով (Եւրոպայից ստացուած): 1— $1\frac{1}{2}$ ժամից մակարդուած պանիրը մանր-մանր կտրտում են յատուկ գործիքներով, տաքացնում մօտ 20—30 րոպէ մինչև 60—70⁰, հանում կաթսայից (միանգամից) յատուկ գործուածքով, դնում կլոր զալիբի մէջ և քամում: Լաւ քամուելու համար պանրի գլուխը մի քանի անգամ շուռ են տալիս և 1—2 օրուայ ընթացքում դնում ծանրութեան (յատուկ պրեսսի) տակ:

Երբ պանրի գլուխը բաւականաչափ մզուած և ամրանում է, նրա վրայ աղ են անում և տանում առաջի տաք պահեստը. պահեստում վառարան է վառուած կամ կրակ անուած, որպէս զի տաքութիւնը լինի 20— 25^0 C.: Պանիրը մնում է այդտեղ մի քանի շաբաթ, ամեն օր 2 անգամ աղում դրսից և ենթարկուած առաջի բուռն «եփին»: Տաք պահեստից պանիրը փոխադրում են ցուրտ պահեստը, ուր նա մնում է մի քանի ամիս և նոյն իսկ տարիներ: Ենթարկուելով երկրորդ աննկատելի «եփին», սկզբում աղում և սրբում են պանիրը ամեն օր, յետոյ աւելի ուշ-ուշ, շաբաթը, երկու շաբաթը մի անգամ: 10 $\frac{1}{2}$ պուղ կովի կաթից ստացուած է 1 պուղ պանիր, որ հէնց առաջի աչնանը ծախուած է 9—13 ոււրլով:

Շվէյցարական պանրի վերն բերուած պատրաստութիւնը ընդհանուր առմամբ նման է տեղական պանիրների պատրաստութեան: Չը նայած դրան, շվէյցարական պանիրը պահանջում է այնքան մաքրութիւն, այնքան նրբութիւն մանրամասնութիւնների մէջ, որ առանց հմուտ վարպետի նա փչանում է: Ահա ինչու բոլոր գործարաններում կան յատուկ վարպետներ, որոնք եփում և աղում են պանիրը: Վարպետների մեծ մասը Կովկասում (ինչպէս և շատ ուրիշ տեղեր) շվէյցարացիք են, որոնք մասամբ կարծես ժառանգաբար են իւրացրել այդ արհեստը: Տարիների փորձառութեան շնորհիւ Կովկասի գործա-

րաններէն մի քանիսում կան և տեղացի վարպետներ (թուրք, ուս, վրացի): Յամենայն դէպս, նոր գործարաններ համար անհրաժեշտ պիտի համարել հմուտ վարպետի ներկայութիւնը: Վարպետին տուած ուճիկը (600—1000 ո.) կրկնակի կը վարձատրուի նրա տուած օգտով: Որ պանրագործութիւնը կատարելագործուած ձևով, չընայած իր մի քանի աւելորդ ծախսերի, ձեռնուած է կովկասում, երևում է պ. Նիզիգէրի գործարանի հաշուից, որը ևս աւելորդ չեմ համարում այստեղ բերել:

80-ական թուականներին պ. Նիզիգէրը ծառայում էր իբրև վարպետ Կուչենբախի մօտ 350 ո. ուճիկով: Տեսնելով ինչքան այդ ճիւղը արդիւնաւէտ է, 1884-ից նա սկսեց իր սեփական գործը և հիմա կարող է համարուել ապահով, նոյն իսկ հարուստ մարդ: 1899—1900 թուականներին նա վարձուած էր 1500 դ. հող (արօտ և խոտհարք, վճարելով 2500 ո.), կթում էր 250 և 320 կով, ունէր բացի այդ մօտ 150 սուբաճ անասուն, մօտ 10 ձի, 15 խոզ (տան համար) սեփական շինութիւնների հետ միասին:

Նրա սեփականութեան արժէքի չափը հասնում էր.

1) Շինութիւնների (ապրելու տուն, կաթնատուն, արսո 400 ապր. համար)	20,000 ո.
2) Անասուններ (320 կով 40 սուբուրով, 150 սուբաճ 25 ո., ձիեր	17,250 »
3) Կաթսա և այլ գործիքներ	1,000 »
Ընդամենը .	38,250 »

Նիզիգէրի տարեկան եկամուտը և ծախքերը կազմում էին. Եկամուտ.

Պանիր 710—1000 պ., 11—12 սուբուրով պուզը—	7,810—12,000 ո.
Իւղ 200—150 » 17 » »	3,400—2,550 »
Աւելացած, ծախուած, մորթուած անասուններ	3,000—2,450 »
Ընդամենը	14,200—17,000 ո.

Միջին թուով 156 հազ. ուրլի:

Ծախքեր.

Հողավարձ	2,500 ո.
Վարպետին և մշտական բանուորներին	1,200 »
Հովիւներին (20 հողի, 100-ական ո.)	2,000 »
Կով կթողներին (ամառը 35 կին, ձմեռը 15)	400 »
Սոսի պատրաստութեան ծախս—մշակներին, նրանց սնունդը	5,600 »
Վառելիք և այլ մանր ծախքեր	300 »
Ընդամենը .	12,000 ո.

Չուտ արդիւնք ստացուած է 3600 սուբուրի, որ կազմում է կապիտալի մօտ 10⁰/₀:

Եթէ ստածիս վրայ աւելացնել և այն որ մի քանի գործարաններ սկսել են իրանց խոտհարքները ջրել, աղբել, բարեցմաքրել, լաւացրել ևս պանրագործութեան տեխնիկան,—անկարելի կը լինի ուրանալ, որ չվէյցարական պանրագործութիւնը ունի ահազին նշանակութիւն երկրի համար: Բայց ամենագլխաւորը ի հարկէ անասնապահութիւնից ստացուած եկամուտի աւելանալն է:

Կատարելագործուած պանրի ու իւղի պատրաստելը պանրի գինը բարձրացնում է 2—4 սուբուրուց մինչև 10—12, իւղինը 8—10-ից մինչև 13—18, իսկ միջակ կովի տուած եկամուտը 15—20-ից մինչև 35—40 սուբուրին:

Չարմանալի չէ, որ այս պայմաններում չվէյցարացի հասարակ պանրագործներն ու չօբանները 10—20 տարուայ ընթացքում զիջում են տասնեակ հազարներ:

Դժբախտաբար պանրի ու իւղի պատրաստելը կատարելագործուած ձևով ու խոշոր ծաւալով ներկայ պայմաններում ունի և իր բացառական կողմերը: Լինելով այն տեսակ ճիւղ, որ տալիս է խոշոր եկամուտ, բայց որի մասին տեղացի ազգաբնակիւթիւնը չունի զազափար—չվէյցարական պանրագործութիւնը հանդիսանում է նոր միջոց հարուստների ու զիտունների ձեռքին կեղեքելու ու ճնշելու համար տղէտ և աղքատ ժողովուրդը: Առաջարկելով հողատէրերին աւելի ձեռնուած պայմաններ, «զալօզչիկները» հետապնդում են հողից զիւղացի ազգաբնակիւթիւնը, ցորենի ու գարու արտերի տեղ բուսցնում են խոտ. հասնում են այն հետեանքին, որ միևնոյն տարածութեան վրայ ապրում է աւելի քիչ մարդ, թէև աւելի շատ կով: Վերը յիշուած Նիզիգէրի գործարանի տեղը 80-ական թուականներին գտնուած էր Փոքր-Ղամարլու գիւղը, որի մէջ ապրում էին 24 ընտանիք թուրքեր (մօտ 100—120 հոգուց բաղկացած): Այդ ընտանիքներից ամեն մէկը պահում էր տաւար, ունէր լծկան. զիւղի ոչխարի հօտը հասնում էր մի քանի հարիւրի. ամեն ընտանիք վարում էր ազատ, ազահով կեանք, անասնապահութեան հետ միասին անելով և մի քանի օրավար ցանքաւ երբ Նիզիգէրը վարձեց Փոքր-Ղամարլուի հողերը և սկսեց իր գործարանը, կարճ զիմազորութիւնից յետոյ, զիւղացիք կամաց-կամաց ստիպուած էին յետ քաշուել, կրճատել իրանց անտեսութիւնը, իսկ յետոյ և բոլորովին թողնել հողագործութիւնը և հայրենի գիւղը: 80-ական թուականներին Ղամարլուում ապրում էր 24 անկախ ընտանիք 100—120 հոգուց. 88 թուին մնացել էր միայն 12 ըն-

տանիք (50 հոգի), որոնցից շատերը չունէին ոչ կով, ոչ ձի, ոչ եղը: 1900-ին տեղացիներից մնացել էին միայն 6 ընտանիք, որոնք 2 կովից աւել իրաւունք չունէին պահելու: Տղամարդիկ Նիզիզէրի հովիւներն էին, իսկ կանայք կթում էին նրա կովերը և ստանում ամիսը 1¹/₂—2 ուրբլի:

1884 թուից առաջ 1500 դեռ. հողի վրայ ապրում էր 24 ընտանիք 100—120 հոգուց. 20 տարի յետոյ, գործարան շինելուց յետոյ, նոյն հողի վրայ ապրում է միայն 40 հոգի, որոնցից 2 ընտանիք չվէյցարացի աղաներ են, իսկ 6 ընտանիք տեղացի նօքարներ... Առաջ մի ջանի վրայ հաշուում էր 15 դեռ. հող, գործարան շինելուց յետոյ՝ 375 դեռ.:

Նոյն բանը մենք տեսնում ենք և միւս կապիտալիստական հողի վրայ գրուած գործարաններում: Բարձն Փօն կուլինբախի գործարանի տեղը առաջ գտնուում էին Բողազ-Քեասան և Մամուլի գիւղերը: Հաշուելով (հարեան գիւղերի համեմատ) ջանի վրայ 5 դեռ., մենք կը ստանանք որ զավօղի տեղը (2500 դեռ. վրայ) ապրելիս պէտք է լինէին այսօր մօտ 500 հոգի կամ 80—100 գիւղական ընտանիք. իսկ հիմա, այդտեղ ապրում են՝ 1 բարձնի ընտանիքը, 5 գերմանացի ծառայողների և 32 ընտանիք թուրք նօքարներ, ընդամենը 177 հոգի: Մի անձի վրայ հաշուում էր 5 դեռ. հող, իսկ գործարան բացելուց յետոյ—14:

Պարզ է որ կապիտալիստական հողի վրայ գրուած կաթնատնտեսութիւնը, իբրև հողագործութիւնից աւելի էքսպէնզիւ (նահապետական) կուլտուրա, չի հաշուում ժողովրդի աճման մտքի հետ: Նոր-Բայազէթի դաւառում 1894 թուին պետական գիւղացիների միջակ անձի վրայ հաշուում էր 190 դեռ. հող, որից 097 գ. վարելու ու խոտհարք, իսկ 1 դեռ. արօտ. այդ տարածութեան հողից գիւղացին ստանում է 365 ո. եկամուտ և ապրում: Ներկայ խոշոր կապիտալիստական պանրագործարաններում մի մեծատաւար պահելու համար հարկաւոր է մօտ 3 դեռ., որից 1 դեռ. խոտհարք վարելահող և 2 դեռ. արօտ. այդ տարածութեան վրայ մէկ կովի եկամուտը հասնում է 35—40 ուրբլու. այսինքն ամեն մի մեծատաւար պահելու համար գործարաններում աւելի հող է բռնուում, քան պէտք է հողագործական լեռնային շրջաններում մի անձաւորութեան համար: իսկ միջակ դեռատինը տալիս է՝ համեմատական պայմաններում 192 ո. եկամուտ, գործարաններում 117—133 ուրբլի: Եթէ Նոր-Բայազէթի դաւառի հողերը պետական չը լինէին, այլ մասնաւոր, և կապիտալիստներին յաջողուէր զարգացնել այնտեղ խոշոր պանրագործութիւնը, մի անձնաւորութեան վրայ

այնտեղ հաշուելու էր 14—375 դեռ. հող և 5567 հազ. դեռ. տարածութիւն ունեցող գաւառում 125 հազ. բնակիչների տեղ կարող էր ապրել միայն 38—16 հազար...

Բացի այս, կապիտալիստական պանրագործները զրկելով գիւղացիներին հողից և դարձնելով նրանց գործարանի չօրան և կթող, այսինքն գիւղական պրօլետարիներ, ստեղծում են այն տեսակ չարքաչ պայմաններ, որ ժողովուրդը զարգանալու տեղ գնում է դէպի յետ, նոյն իսկ չէ աճում:

Գրան ապացոյց կարող է լինել նա, որ Բօրչալուի գաւառի պանրի գործարանների շրջանում զանազան կարգի գիւղերում նկատուում է ժողովրդի աճման շատ տարբեր-տարբեր աստիճաններ:

Այն ժամանակ, երբ հարուստ Ալեքսանդրօպիլի կօլօնիան և Ղուլօբօրների Բաչքեչիթ գիւղում վերջի երեք տարին ժողորդի բնական աճումը հաւասար էր 45—35 0/0-ի, հայ Տաշբաշ, վրայ Գօմարէթ, յոյն Յինցկարօ և թուրք Օրուզման միջակ գիւղերում աճումը 3—20/0 էր, իսկ աղքատ մասնաւոր սեփականատէրերի հողի վրայ ապրող հայ Շիշթախա և պանրի գործարանների թուրք Ղամարլուի հասարակութեան մէջ ժողովրդի աճումը չէր հասնում մի ատկոսի և նոյն իսկ ազգաբնակչութիւնը պակասում, ոչնչանում էր...

Ահա ինչո՞ւ, խօսելով կատարելագործուած ձեով պանրագործութեան մասին, մենք օգտակար պիտի համարենք միմիայն այն տեսակ ձեռնարկութիւնները, որոնց մէջ մասնակցում են իրանք գիւղացիք: Դա կարելի է անել կամ ընկերութիւններ կազմակերպելով գիւղացիներից կամ բացելով համայնական գործարաններ:

Այդ տեսակ գործարան կովկասում կայ. դա Ալեքսանդրօպիլի (Մալկա) գերմանական գիւղի համայնական գործարանն է: Ակզբում ծալկեցիք ստանում էին տէրութիւնից վարպետ, չվէյցարական ցուլեր, իսկ հիմա գործը տանում են իրանց պատասխանատուութեամբ ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով: Գործարանը ունի վարպետ (օգնականների հետ), որը ամեն մէկից ստանում է կաթը (նշանակելով առանձին տեւրակներ մէջ), պատրաստում պանիր, իւղ և այլ մթերքներ: Գիւղի կողմից ընտրուած վարչութիւնը ծախում է պանիրը, իւղը և ամեն ամսուայ ու տարուայ վերջը տեսնում ընդհանուր և ամեն ընտանիքի հաշիւը: Ակզբում գործարանը աշխատում էր միայն ամառը, չվէյցարական պանիր պատրաստելիս, բայց վերջի տարիները գիւղը օգտակար է համարած գործարանին յանձնել բոլոր տանը չը գործածող կաթը, որից

գործարանը պատրաստում է իւղ, հում սեր (СМѢТНА), թան (ТВОРОГЪ) և շաքաթը մի անգամ ուղարկում թիֆլիս: Գործարանի հաշիւները ենթակալ են ամենախիստ ըննութեան, տանուում են շատ մաքուր կերպով: Աւելորդ չեմ համարում բերել այստեղ մի քանի թուեր այդ գիւղի մասին, որը կարող է տեղացիներիս ծառայել իբրև օրինակ:

✓ Սկսած 1887-ից մինչև 1900-ը համայնական գործարանի անտեսութիւնը առաջ է գնացած այս չափով.

	1887 թ.	1900 թ.
Ընտանիքներ	54	78
Կովեր	?	1,010
Ամառը ստացուած կաթը (թունգի)	50,045	92,738
Պատրաստուած պանիր պուրդ	1,036	2,005
Պանրից ստացուած զրամ ո.	11,385	22,181
Մի թունգի կաթի արժէքն է հան. իւղ.	23,66	25,68

1896 թուից, ինչպէս վերև յիշուեց, գործարանը բացի պանրից սկսել է մշակել գիւղի ամբողջ կաթը իւղի, հում սերի և թանի համար, ուստի միջոց կայ հաշուելու և այդ ճիւղերի (ձմեռուայ ամիսների) եկամուտը, որ հաւասար էր.

	1896 —	1899
Կաթ (թունգի)	75,400	74,000
Իւղ (պուրդ)	675	525
Հում սեր »	354	422
Թան »	1,176	720

Ընդամենը սուբի 14,031 17,029

Հաշուելով և այս գումարը, պանրից ստացած եկամուտի հետ, մենք կը ստանանք որ Ալեքսանդրօպիլֆում միջակ կովը տալիս է 927 (պանրի չրջանում) և 75 (ձմեռուայ չրջ.), իսկ ընդամենը 168 թունգի (42 պուրդ) կաթ:

Այդ քանակութեան կաթից պատրաստում է 202 պ. չվէյցարական պանիր, 06 պ. կարաք իւղ, 06 պ. հում սեր և 10 պ. թան:

Այս ամենը գնահատուած է ամառուայ չրջանում 222 ո., ձմեռուայ 170 ո., իսկ ամբողջ տարուայ 392 ո. Զը հաշուած կովերի տուած հորթը, կաթնատեսութիւնից ստացուած եկամուտը մի անձի վրայ հաւասար է 784 սուբլու, իսկ միջակ ընտանիքի 5030 ո.:

Գերմանացիք Ալեքսանդրեպիլֆում տարէց տարի հարըստանում են և նրանք լայնացնում են ոչ միայն անասնապահու-

թիւնը այլ և հողագործութիւնը. ունեն մօտ 10 դես. այգի (խնձոր, տամբու), նոյնքան բօստաններ, ուր բացի կարտոֆիլից մշակում են և տակեր՝ ձմեռը կովերին կերակրելու համար: Բացի պետական հողերից (2126 դես.), համայնքը կապալով վերջնում է հողեր և հարեաններից (մօտ 2500 դես.), պահում է 15-ից աւել ցուլեր ագնիւ կաթնատու ցեղերից: Բացի հնձի մշակներից, կոլոնիստները ունեն 15 տարեկան նօքարներ (թուրք, վրացի, հայ) և 8 հողի չօրսն համայնքի հօտերի արածացնելու համար...

Գիւղացիների ապրուստը, տան կահկարասիքը, յիշեցնում են քաղաքացի ապահով արհեստագործներին և վաճառականներին: Բնական աճումը 1898—1900 թուերին հասնում էր 45—70/0-ի. գիւղը ունի երկսես ղզրոց, երգեցիկ խումբ, որը սօն օրերը հանդէսներ է ունենում:

Ահա ինչ հետեանդների է հասցնում կատարելագործուած անտեսութիւնը, կաղմակերպուած ժամանակի պահանջի ու սգու համեմատ:

Եթէ մեր լեռնային գիւղերում ղարգանայ կատարելագործուած պանրագործութիւնը ու իւղ պատրաստելը, մեր ժողովրդի կաթնեղէններից ստացած եկամուտը, 564 ո. ջանի վրայ (45¹² ո., ընտանիքի) կը բարձրանայ մինչև 11²² » »

» (904 » ») և աւելին: Դա դժուար չէ անել, որովհետև գիւղացիք ունեն պարասօրի կաթը, պատրաստի գոմեր և կեր անասունների համար, ունեն հմտութիւն և սէր դէպի անասնապահութիւնը ու կաթնատեսութիւնը: Մնում է նրանց գիտակցութիւն, ագնիւ ղեկավարներ, նոյն իսկ մի ղեկավար և մօտ 2000 ո. գործիքների և կաթնատուն շինելու համար.

Մեր գիւղացիք, հարկաւ, գերմանացիներ չեն, բայց... նրանք շատ լաւ հասկանում և ըմբռնում են իրանց շահը և ղեկավարների հետ ձեռք ձեռքի տուած հեշտութեամբ կարող են իրադործել այն, ինչ որ անում են առաջադէմ ազգերը: Տարբերութիւնը կը լինի միայն աստիճանի մէջ: Եթէ կուլտուրապէս բարձր, կրթուած, լաւ հասարակական կարգեր ունեցող ազգերը անում են տարին 4—5 քայլ դէպի առաջ, մենք կ'անենք 3, 2 քայլ: Մեզ համար սա էլ յաջողութիւն է: Յարուցուած հարցերի տեսակէտից առաջադէմ ազգերից կաթնատեսական, ինչպէս և այլ արդիւնաբերական ընկերութիւնների կաղմակերպելը կարևոր և անհրաժեշտ է և մի այլ տեսակէտից: Ինչպէս յայտնի է ընդհանրապէս և ինչպէս տեսնում ենք մենք

մեր նեղ չըջանում, վերջերս արագ կերպով զարգանում է հա-
զորդակցութիւնը և սրա հետ միասին վաճառականութիւնը:

Եթէ 100 տարի առաջ կովկասցի գիւղացին իր սպառած
մթերքներից 1⁰/₀—էր ստանում դրսից, իսկ 99⁰/₀ պատրաստում
տանը, 50 տարի առաջ դրսից առնուող մթերքները կազմում
էին նրա սպառելիքի 10⁰/₀, իսկ հիմա կազմում են 20, 30, 40⁰/₀:
Շատ հաւանական պիտի համարել որ 20, 50, 100 տարուց յետ
մեր գիւղացու դրսից առնուելիք մթերքների տոկոսը կը բար-
ձրանայ մինչև 50, 70, 90⁰/₀...

Աշխատանքի բաժանումը առաջ է գնում այնպիսի արագ
քայլերով, որ հետու չէ այն ժամանակը, երբ ամեն աշխատող
կը զբաղուի միայն մի նեղ ճիւղով, ծախելով իր արտադրած
մթերքների 50, 80, 90⁰/₀-ը ուրիշներին և ստացած գումարով
դրսից առնելով իրան անհրաժեշտ պիտույքների 50, 80, 90⁰/₀-ը:

Ահա ինչու միջնորդ, վաճառական դասակարգի գերը տա-
րէց տարի մեծանում է և այդ դասակարգը օգտուելով և ար-
տադրողից և սպառողից դիզում է չը տեսնուած հարստու-
թիւն...

Ինքն ըստ ինքեան պարզ է, որ և արգիւնաբերողի և սպա-
ռողի շահերը պահանջում են հաստատել միմեանց մէջ անմի-
ջական կապ, դուրս վաճառել մէջ տեղից վաճառական դասակար-
գը և վերջինիս ստացած եկամուտը բաժանել միմեանց մէջ:

Այս հարցը կազմում է ներկայ տնտեսական պայմանների
լուծելիք պրօբլեմներից մէկը և զրա համար աշխատում են շատ
և շատ ոյժեր:

Բայց ով չը գիտէ, որ վաճառականական կապեր հաստա-
տատելու համար հարկաւոր է խոշոր գործ, հարկաւոր են հմուտ
և բանիմաց մարդիկ, հարկաւոր է կատարելագործուած տնտե-
սութիւն: Ներկայումս մեր արգիւնաբերութիւնները, մանաւանդ
գիւղացիների, այնքան փոքր են, որ նրանք անկարող են սե-
փական առևտուր սկսել. այդ ձեռնարկութիւնների ելևմուտքը
ունի այնքան ծաւալ, որ նրանք չեն կարող դիմանալ ոչ մի
չօշափելի ծախսերի, այս կամ այն կատարելագործութիւնը մըտ-
ցնելու համար. մասնաւորապէս կաթնատնտեսութեան և անաս-
նապահութեան վերաբերմամբ պէտք է համարել պարզ որ 5—
10 կով ունեցող գիւղացին չի կարող 50—100 ա., արժէք ու-
նեցող սեպարատոր, ինոցի և այլ կատարելագործուած գործիք-
ներ առնել կարագ պատրաստելու համար: Դա ձեռնտու է ա-
նելի 20—30 կով ունեցողին. իսկ 20—30 կով ունեցողը, որ կա-
րող է պարապել կարագ պատրաստելով, չի կարող զբաղուել
չվէյցարական պանիրի պատրաստութեամբ, որովհետև վերջինիս

համար պահանջում է ամենաքիչը 30—40 պուդ կաթը, որ
կարելի է ստանալ միայն 100—150 կովից. չվէյցարական պանիր
պատրաստելու համար անհրաժեշտ է 600—1000 ա. ստացող
վարպետ, յատուկ շինութիւններ և այլն: Մի քանի հարիւր կով
ունեցողը (ընկերութիւն, համայնք կամ մասնաւոր մարդ) կարող
է պատրաստել և իւր, և պանիր չվէյցարական ձևով, բայց ան-
կարող է մենակ զբաղուել մսի առևտուրով, որովհետև վերջինս
յաւ գնելու համար հարկաւոր են հարիւրաւոր տաւարներ: 100
մսացու կամ 1000 ոչխար ունեցողը կարող է սկսել սեփական
մսի առևտուր որևէ գաւառական քաղաքում, բայց ոչ Թիֆլիս-
ում: Վերջինիս համար պահանջում է օրական մորթել 5—10
մեծատաւար, 20—30 ոչխար, մի քանի խոզ և այլն: Բայց սա
էլ բաւական չէ. հազարաւոր գլուխ ապրանք ունեցող Թիֆլիսի
չօղարները կարող են սեփական առևտուր ունենալ Թիֆլիսում,
բայց նրանք չեն կարող մտնել վաճառականական յարաբերու-
թիւնների մէջ Եւրոպայի (Մարսէյլի, Լօնդօնի, Համբուրգի)
հետ: Լօնդօնի հետ կապեր հաստատելու համար չի կարելի
նաւով 50, 100 ոչխար ուղարկել. նաւերի սառնանոցները պա-
հանջում են միս հարիւրաւոր, հազարաւոր, տասնեակ հազարա-
ւոր պուդերով: Արտասահմանի հետ առևտուրը կարող է յաջող
գնալ միայն այն ժամանակ, երբ նա կատարում է ոչ թէ մէկ,
երկու, տասը անգամ, այլ պարբերաբար, սարիւնների ընթաց-
քում:

Փանի խոշոր է ձեռնարկութիւնը, այնքան նա աւելի է
տանում կատարելագործութիւնների համար անհրաժեշտ ծախ-
սեր, նոյնքան պակաս է լինում ընդհանուր ծախսերը, այնքան
աւելի հեշտ և ձեռնտու է այդ ձեռնարկութեան առևտուրը
գնել շահաւէտ հողի վրայ: Այդպէս է միջազգային շուկայի և
ներկայ տնտեսական պայմանների պահանջը:

Դրան հպատակուել ենք և մենք... Դժբախտաբար մենք
չենք կարողանում դեռ ևս օգտուել վերջերս առաջ եկած լայն
միջազգային յարաբերութիւնների դիւրութիւնից: Մենք ար-
տադրում ենք միջազգային շուկան նաւթ, մետաքս, հում կաշի
—այն մթերքները, որ արտադրում էին և մեր պապերը: Բայց
մեր ահագին արժէք ունեցող փայտեղէնը, մեր հիանալի համ
ունեցող ոչխարը, խոզը, մեր ջնջին զին ունեցող միսը—մնում
են միմիայն մեր քաղաքացիների համար և ծախուած ջնջին
գնով:

Օգեկայից (կամ Բաթումից) մեծ քանակութեամբ դարի,
ցորեն և սիմֆոն ուղարկելիս Մարսէյլ, Համբուրգ, Լօնդօն,

պուզը նստում է 9—11 կոպէկ *). Նոյն ջնշին գնով կարելի էր արտասահման փոխադրել և մեր միսը, իւզը, կաթնեղէնները: Այն ժամանակ այդ բոլոր մթերքների գները մեր երկրում կը կրկնապատկուէր և կ'եռապատկուէր: Դրա համար հարկաւոր է միայն պատրաստել ապրանք միջազգ. շուկայի պահանջի համեմատ, ստեղծել խոշոր վաճառականութիւն արտասահմանի հետ, մտնաւանդ կազմակերպուած ընկերական հողի վրայ: Հարկաւ, միանգամից այս ամենը չի լինի, բայց թող զարգանան մեզ մօտ մանր ընկերակցութիւնները ու համայնական ձեռնարկութիւնները և մենք կը տեսնենք ինչպէս մօտ ապագայում մեր մթերքները լծնդօնում և այլ տեղեր մրցում են Դանիայի, Կանադայի, Աւստրալիայի և այլ առաջադէմ երկրների մթերքների հետ:

✓ Ընկերութիւնները միջոց կը տան գնել գործերը խոշոր հողի վրայ և մտցնել տեխնիկական կատարելագործութիւններ, օգտուել մասնագէտների հմտութիւնից, ընկերութիւնները կ'ազատեն մեր ժողովուրդը միջնորդների ճանկերից, միջոց կը տան մեզ բանալ նոր, անսահման շուկաներ, որով զգալի չափով կը բարձրացուի մեր աղքատ ժողովրդի բարեկեցութիւնը:

Թող օտար երկրների փորձը լինի մեզ օրինակ: Մի քանի տարի առաջ Ռուսաստանի հիւսիսային նահանգները պանիր ու իւղ էին պատրաստում միայն ներքին շուկայի համար, այսինքն Ռուսաստանի քաղաքների: Բայց ահա երևան եկան չվեղացի և ֆինլանդացի կաթնատնտեսներ, որոնք սկսեցին պատրաստել կարագ իւղ այնպէս, ինչպէս պահանջում է Անգլիայի շուկան և այդ ճիւղը տարէց տարի ստանում է աւելի և աւելի մեծ ծաւալ: Սրբիրիայի երկաթուղին անցկայանելուց յետոյ պետութիւնը նշանակեց այդ շրջանի համար յատուկ իւղ պատրաստող վարպետներ, երկաթուղու մէջ մտցրեց յատուկ վագօններ և գործը արագ քայլերով սկսեց առաջ գնալ:

Պ. Աւետ. Քալանթարի ասելով 1900 թուին Սրբիրիայից Անգլիա է արտահանուած 12 միլ. ոււրլու կարագ իւղ, 1901-ին մօտ 20 միլ. ոււրլու իւղ, իսկ եկող 1902 թուի համար սպասւում է որ արտահանուելիք իւղի արժէքը կը հասնի մինչև 30 միլ. ու.:

Անցած ամառ շատ անգամ պատահել է, որ երկաթուղին ստիպուած է եղել կազմակերպել յատուկ գնացքներ (5—7 վա-

*) Касперовъ, Хлѣбная Торговля.

գօնից) միմիայն կարագ փոխադրելու համար: Ասում են, երկաթուղու վարչութիւնը նորից պատուիրել է կառուցել 200 վագօն կարագի փոխադրութեան համար:

Սրբիրիայի ահագին տարածութիւնը մի կողմից, իւզա-գործութեան տեխնիկայի զարգացումը միւս և, որ ամենագլխաւորն է, ապահով Անգլիայի շուկան երրորդ կողմից գրաւական են, որ Սրբիրիայի արտահանութեան համար իւզը կը խաղայ առաջնակարգ տեղ:

Դրա հետեանքները հիմա էլ արդէն նկատոււմ են. առաջ կաթի պուզը Սրբիրիայում ծախոււմ էր 20—30 կոպէկով, իսկ հիմա արժէ 40—50 կոպ.: Ասել է, ժողովրդի եկամուտը կաթնաատնտեսութիւնից վերջի մի քանի տարուայ ընթացքում Սրբիրիայում կրկնապատկուել է...

Մեծ քայլեր, ինչպէս առհասարակ, նոյնպէս և կաթնատնտեսական և անասնապահական ճիւղերում, արել են վերջերս Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները:

«Բամբակի մշակութիւնը Միացեալ-Նահանգների հարաւային մասում—ասում է նորերս Ամերիկայից վերադարձած գիւղատնտես Տարատընովը իր նախնական զեկուցման մէջ *)—վերջի 15 տարուայ ընթացքում ոչ միայն բռնել է աւելի մեծ տարածութիւն և աւելացրել բերքը, այլ և ստացել առաջուանից շատ աւելի կարևոր նշանակութիւն: Սրա պատճառը նա է, որ բացի մաքուր բամբակից, այս մշակութեան մէջ շատ կարևոր տեղ են սկսել բռնել սերժը, որից ստացւում է գեղեցիկ ձէթ, կոպտոնը և նրանից ստացած ալիւրը իբրև լաւագոյն և արժան «կեր» անասունների համար և վերջապէս բամբակի սերմի կեղևը—իբրև խոտին փոխարինող լաւ սուրբօգատ:

Վերջերս ընդունուած ճշմարտութիւն է համարւում, որ բամբակ արտադրող նահանգները Ամիրիկայում հանդիսանում են միաժամանակ և անասնապահութեան նահանգներ, այն ինչ առաջ «կերի պակասութեան պատճառով» այս նահանգներում անասնապահութեամբ համարեա չէին պարապում: Բամբակի մշակութեան զարգանալու հետ միասին առաջ եկաւ լաւ և արժան «կերի» մեծ քանակութիւն, որի պատճառով հարաւում աւրագ կերպով զարգացաւ անասնապահութիւնը և կաթնատնտեսութիւնը: Բամբակից ձէթ հանող գործարաններից շատերում պահոււմ են մտացու և կաթնատու ապրանքից անազին հոտերս Մի ֆունտ կոպտոնի ալիւրին խառնում են առհասարակ 4—5 ֆ. սերմի կեղև, անասունները սնուելով այս կերպով, արագ

*) Торгово-Промышленная Газета.

կերպով մսի են դալիս և չաղանում... Անասունների համար լաւ կեր ամերիկացիք ստանում են և սիմինդրի (եզիպտացորեսի) բնից, որը յատուկ մեքենաներով մանրացնում են: Հարաւային նահանգներում ամեն տեղ զարգանում է խոտացանքսը և անասնապահութիւնը:

Ինչպէս պետական ու մասնաւոր փորձնական ագարակները, նոյնպէս և օրինակելի մասնաւոր ագարակները զբաղուած են այն կարևոր հարցով, թէ ինչպէս վերականգնել հողերի առաջուայ ոյժը, որ սպառուած է շնորհիւ միատեսակ բոյսերի անընդհատ մշակութեան: Արա համար զիմում են թիթեռնակերպ խոտերի ցանքսի («հարաւի երեքնուկ» և այլն) խորը և մաքուր վարի ու մշակութեան, պարարտացման ամենալայն ծաւալով...:

Բոլոր փորձնական կայարաններում և լաւ ագարակներում ներկայումս ամենալուրջ ուշադրութիւն է դարձրուած բամբակի, սիմինդրի, հացահատիկների նոր տեսակներ առաջ բերելու վրայ: Սա անուում է և լաւ, տեղական պայմաններին համապատասխան սերմեր ջոկելով և մի քանի տեսակների փոշիները խառնելով արհեստական միջոցով...:

Ահա ինչո՞ւ Միացեալ-Նահանգները կաթնեղէններ արտահանում և ներմուծում էին *)

1889—93	209 միլ. ո.	27 միլ. ո.
1894—98	160 » »	31 » »

Այն ինչ Միացեալ-Նահանգներից համարեա երկու անգամ աւելի մեծ Ռուսաստանը արտահանում և ներմուծում էր կաթնեղէններ՝

	արտահանում	ներմուծ.
1883—87	32 միլ. ո.	20 միլ. ո.
88—95	48 » »	20 » »
93—97	41 » »	14 » »

Նոյն ահագին տարբերութիւնը մենք տեսնում ենք մսի ու այլ անասնապահութեան մթերքների վերաբերմամբ:

1896 թուին Ռուսաստանից արտահանուած էր արտասահման **). 98 միլ. ուրբու կենդանի անասուններ, 135 միլ. ո. թարմ և աղած ու չորացրած միս, 34 միլ. ո. պանիր և իւղ, ընդամենը 267 միլ. ուրբու, կամ 22 կոպէկի կայսրութեան միջակ անձնաւորութեան վրայ:

*) Радницъ, Скотоводство и Молочное хоз-во въ разныхъ государствахъ.

***) Энциклопед. словарь Эфрона, „Россія“.

1891—92 թուականներին Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգների արտահանութիւնը անասնապահութեան և կաթնատնտեսութեան մթերքներով հաշոււմ էր *).

Մեծատաւար	640 միլ. ո.
Միս տաւարի	650 » »
» խոզի	102 » »
Սուջուղ (մսի)	173 » »
Ճարպ . . .	785 » »
Իւղ և մարգարին	51 » »
Պանիր	156 » »

Ընդամենը 2557 միլ. ուրբու, կամ մի անձնաւորութեան վրայ միջին թուով 406 ուրբի: Կարծեմ աւելորդ է յիշել այստեղ, որ այդ ահագին տարբերութեան ամենազլխաւոր պատճառը Միացեալ-Նահանգների և Ռուսաստանի կուլտուրական, անտեսական և հասարակական պայմանների տարբերութեան մէջն է...:

Եւ ճիշտ, այդ երկու երկրներում, 90-ական թուականներին հաշոււմ էր **).

Ռուսաստան. Ամերիկայի Միաց.-Նահ.

Ազգաբնակչութեան թիւ, հազարներով	116,100	62,982
Ամեն 10,000 հոգուց դպրոց յաճախող	237	1,293
» 1,000 » անգրագէտներ	708	0
Պարբերական հրատարակութ. ընդամ.	705	16,319
Հում երկաթ, ընդամ. ցիտաներ	746	8,413
Բարածուխ » »	6,208	143,137
Բամբակեղէն մանելու համար իլիկներ հազար	3,828	13,400
Երկաթուղի (բիլոմ.) ամեն 10,000 ք. բիլոմ. տարած.	58	302
Բոլոր ապրանքների ներմուծում միլ. ո. (1890)	674	1,729
Բոլոր ապրանքների արտահանութիւն միլ. ո. (1891)	1,142	1,777
Պետութեան եկմուտը միլ. ո.	1,436	909
» ծախսը » » »	1,564	859
» պարտքը » » »	6,703	3,246

*) Prof Juraschek. Geographisch statistische Tabellen 1992 j.
**) Ibid,

Թուերը շատ պերճախօս են:

Ներմուծման և արտահանութեան վերաբերեալ թուերը պարզելու համարը անհրաժեշտ է միայն յիշեցնել, որ ինչպէս և աղքատ անհատներ, իր պարտքերի համար Ռուսաստանը տալիս է ուրիշներին մօտ 500 միլիօնի մթերքներ աւել, քան ստանում է: Նոյն կուլտուրական տարբերութիւնը ունի անագին նշանակութիւն և նրա վերաբերմամբ, որ առաջագէտ և կուլտուրապէս աւելի բարձր Ամերիկան ու միւս երկիրները աւելի արագ են կատարում իրանց անտեսական զարգացումը, քան դա նկատում է աւելի յետ մնացած Ռուսաստանում և կովկասում:

Մեր շօշափած հարցերի նկատմամբ առանձին ուշադրութեան արժանի է Դանիան: Վերջին 25 տարուայ ընթացքում վերջինիս գիւղատնտեսութիւնը կրած է անհաւատալի փոփոխութիւն *) : Դեռ մօտ անցեալում Դանիան ապրում էր հացով և հողագործութիւնը այդ երկրում խաղում էր իշխող դեր: Վերջի տարիների գիւղատնտեսական կրիզիսը (հացի գին իջնելը) ստիպեց դանիացոյ մտածել գիւղատնտեսական փոփոխութիւնների մասին: Օգտակար համարուեց հացահատիկների անդ ոյժ առլ խոտի ցանքսին և անասնապահութեան: Այդ համոզմունքի հետեանքը եղաւ նա, որ 1876 թուից սկսած հացահատիկների բոնած տարածութիւնը պակասած է Դանիա երկու անգամ և սրա համեմատ լայնացած սիրի-սիրիի, եօնջի, տակերի բոնած տարածութիւնը, որոնք այսօր բոնում են երկրի 1/3 մասը: Սրա հետ միասին 35 տարուայ ընթացքում 56⁰/₀-ով աւելացաւ տաւարի թիւը: Այ մի երկիր Եւրոպայում անասնապահութեան վերաբերմամբ չի տուել այսչափ արագ զարգացում:

Անասնապահութեան զարգացումը արհեստական պարարտացնող նիւթերի հետ միասին ունեցաւ այն հետեանքը, որ 25 տարուայ ընթացքում հացահատիկների բերքը Դանիա բարձրացաւ՝ ցորենի 25⁰/₀, խրբուկի 17⁰/₀, կարտոփիլի 59⁰/₀, իսկ խոտերի 18⁰/₀:

Աւելի զարմանալի են այն միջոցները, որոնցով Դանիան հասաւ այդ հետեանքի: Կուլտուրական բարձրութեան հետ միասին այդ երկիրը ներկայացնում էր մասնւր հողատիրութեան վայր. ժողովրդի 2/3 մասը ունի 10 դես. պակաս հող:

*) Պրօֆ. Զուպրով. Изв. за границы, „Русскія Вѣдомости“, 1901, № 172.

Գիւղական ազգաբնակչութեան 40 ⁰ / ₀ պահում է	1—3 կով.
29 » » »	3—9 »
27 » » »	10—59 »
4 » » »	30 և աւել.

Մի քանի անձնուէր շրջող գիւղատնտեսներ մտածելով ինչ միջոցներով օգնել գիւղացիներին, եկան այն եզրակացութեան որ կաթնատնտեսութեան համար անհրաժեշտ մեքենաները, ինչպէս և այդ մթերքների առևտուրը յաջողակ կարելի է տանել միայն այն ժամանակ, եթէ գիւղացիք համախմբուեն ընկերութիւնների:

Գիւղատնտես ֆիօրգի և ընկերների քարոզը զուր չանցաւ: Առաջին ընկերական կաթի գործարանը բացեց 1882 թուին անասնապահ Անդերսօնը: Գործարանի գործերը գնացին յաջող և շուտով Անդերսօնը ունեցաւ հետեողներ: 1899 թուին Դանիան հաշուում էր 1013 ընկերական և 260 համայնական կաթնատներ (գործարաններ): Ամեն մի գործարանի վրայ միջին թուով հաշուում էր 800 կով: Գործարանները ունեն ամեն տեսակ յարմարութիւններ՝ սեպարատորներ, պաստերիզացիի (չք փշանալու համար) ենթարկող մեքենաներ և այլն: Այդ պատճառով կաթնատները նստել են բաւականին թանգ (4000—20,000 ռ.):

Որովհետեւ այդ ծախսերի մեծ մասը կատարուած է պարտք վերցրուած դրամով (4—5⁰/₀-ով), ամեն կովի վրայ այսօր պարտք է հաշոււմ 17 ռուբլի:

1898 թուին գործարանների անդամ էր հաշոււմ 148,000 ծխատէր 842,000 կովերով: Մի կովը միջին թուով տարին տալիս էր 135 պուդ կաթը, որի ամեն մի 26⁵ պուդից ստացւում էր մի պուդ իւղ: Ընդամենը գործարանները ստանում էին 46 միլ. պ. իւղ: Այդ իւղի ամենամեծ մասը փոխադրոււմ է Անգլիա: Որպէս զի այդ փոխադրութիւնը ստանայ աւելի լայն ծաւալ, դանիացիք էլի դիմեցին ընկերութիւնների: 1887 թուին կազմուեց առաջի ընկերութիւնը իւղի արտահանութեան համար, որին մասնակցեցին 84 կաթի ընկերական գործարաններ, 1899-ին այդ ընկերութեան տարեկան ելմուտքը հասնում էր 14 միլ. ռուբլու:

1895-ին կազմուեց երկրորդ խոշոր ընկերութիւնը իւղի արտահանութեան համար, իսկ յետոյ ուրիշ աւելի մանրերը:

Սկսուած գործը զարգացաւ աւելի և աւելի: 1887-ին Դանիա կազմեց առաջի ընկերութիւնը միս արտահանելու համար, միւս տարին կազմուեցին 7 նոյնանման ընկերութիւններ:

Ներկայումս մսի արտահանութեան ընկերութիւնների թիւը հասնում է 25-ի 56,000 անդամներով, որոնք 1899-ին արտահանութեան համար մորթած են 730,000 խոզ, 22,500 մեծատաւար, 17,000,000 ու. արժողութեամբ:

Ընկերութիւններին անհրաժեշտ կապիտալը վերցրուած է տոկոսով և ապահովուած անասունների թուի համեմատ: Բոլոր ընկերական սպանդանոցները կազմուած են կողմնակազմի կենտրոնական միութեան միջոցաւ, որը մշտական յարաբերութեան մէջ է արտատահմանի հետ և հաղորդում է անդամներին տեղեկութիւններ պահանջի և գների մասին:

Ընկերական սկզբունքը մտած է Դանիա և... ձուի առտուրի մէջ: 1895 թուին երկու գիւղական ուսուցիչներ (Յօրգենսօն և Մեյլէր) սխեսչին դիւղացիների մէջ քարոզել որ արտահանուող ձուերի ժողովելը և ծախելը հարկաւոր է գնել աւելի ազնիւ և կանոնաւոր հողի վրայ և կազմեցին առաջի ընկերական միութիւնը Մեյլէրի նախագահութեամբ: Ընկերութիւնը բացեց ճիւղեր գիւղերում, որոնց անդամները պարտաւորուեցին տալ միայն նոր ածած ձուեր: Ձուերը ժողովում են շաբաթը մի անգամ և հսկողութեան համար ձուի վրայ նշանակում է անդամի և ճիւղի համարը: Ամեն մի հին ձուի համար նշանակուած է տուգանք 2 1/2 ուրբու չափով: Անգլիայում Դանիայի թարմ ձուերը գնահատուած են ամենաբարձր գնով: Ընկերութիւնը սկսեց իր գործը 6 ճիւղերով 2000 հողու անդամակցութեամբ, իսկ հիմա, հինգ տարուց յետոյ, ունի 365 տեղական ճիւղ 22,000 անդամներով...

Բացի վերը բերած արտահանող ընկերութիւններից Դանիայում արագ կերպով զարգանում են և սպառող ընկերութիւնները, որոնց թիւը այսօր հասնում է 837-ի 130,000 անդամներով: կողմնակազմի կենտրոնական սպառող ընկերութիւնը միացնում է 530 տեղական ընկերութիւններ և նրա կատարած ելեմուտքը 1899-ին հասնում էր 4,400,000 ու.:

Եթէ գումարել բոլոր ընկերութիւնների անդամների թիւը, մենք կը ստանանք 370,000, որ նշանակում է թէ Դանիայի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը մասնակից է սպառող և արտադրող խոշոր ընկերական միութիւնների տուած օգուտներին:

Ինչ մեծ ազդեցութիւն ունի ընկերութիւնների զարգանալը և նրանց տուած օգուտը Դանիայի անտեսական դրութեան վրայ—մենք ճշտօրէն չը գիտենք: Յամենայն դէպս պարզ է, որ խնայողական դրամարկդներին մասնակցողների թիւը, ինչպէս և մասնակցութեան գումարը որոշ չափ պարզում է

զանազան երկրների բարեկեցութեան չափը: Եթէ դա այդպէս է, անկասկած պիտի համարել, որ Դանիան այդ կողմից բըռնում է առաջնակարգ տեղ: Պարիզի ցուցահանդէսում այդ կողմից համեմատութիւն էր դրուած կուլտուրական ազգերի մէջ: Այդ համեմատութիւնից երևում էր, որ ամեն մի 100 հողուց խնայողական ընկերութիւնների մէջ մասնակցում էին Դանիա 46, Գերմանիա 26, Ֆրանսիա 25, Եւրոպ. Ռուսաստան 3 հոգի: Խնայուած դրամի չափը ամեն մի անձնաւորութեան վրայ հասնում էր՝ Դանիա 135 ու., Գերմանիա 69 ու., Ֆրանսիա 41 ու., Եւրոպ. Ռուսաստան 7 ու.:

«Եթէ յենուել այս թուերի վրայ,—վերջացնում է իր խօսքը պրօֆ. Չուպրովը,—գուրա է գալիս որ ոչ թէ միայն մեր հայրենիքը, այլ և անտեսական զարգացման ճակատին կանգնած երկիրները նախանձելու և օրինակ են վերցնելու փոքրիկ Դանիայից և նրա համեստ հողագործներից»...

21.168.